

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८

प्रश्नोपनिषत् ।

आनन्दागिरिविरचितटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा

शंकरानन्दविरचिता प्रश्नोपनिषद्दीपिका च ।

एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिणा

विनायक गणेश आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधे-

यमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

पञ्चमीयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५४

ख्रिस्ताब्दाः १९३२

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्ययेको रूपकः ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

प्रश्नोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि शुद्धीकरणार्थं येषां मिलितानि तेषां नामानि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्शयन्ते—

- (क.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता “ विब्लिओथिकाइण्डिका ” इतिग्रन्थावल्यां मुद्रिता, कैलासवासिनां वे० शा० सं० देवोपाह्ववालशास्त्रिणाम् ।
- (ख.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, श्रीयुतानां किवे इत्युपाह्वानामिन्दूरपुरनिवासिनां रा० रा० भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, काश्यां शिलामुद्रिता रा० रा० “ महादेव चिमणाजी आपटे ” इत्येतेषाम् । मुद्रणकालः संवत्—१९४१
- (घ.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० “ कृष्णराव भीमाशंकर ” इत्येतेषाम् ।
- (ङ.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां खेडकरोपाह्वानां रा० रा० “ आनन्दरावलक्ष्मण ” इत्येतेषाम् ।
- (च.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बडलीग्रामनिवासिनां श्रीयुतानां वे० रा० रा० “ मार्तण्ड दीक्षित ” इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके १७६९
- (छ.) इति संज्ञिता—केवलप्रश्नोपनिषद्भाष्यं विंचूरग्रामनिवासिनां श्रीमतां रा० रा० “ रावसाहेब ” इत्येतेषाम् ।
- (ज.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, नागपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० “ अप्पासाहेब बुटी ” इत्येतेषाम् ।
- (झ.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, करवीरपुरनिवासिनां श्रीमतां वे० शा० सं० रा० रा० गुरुमहाराजानाम् । लेखनकालः संवत्—१८७८

केवलमूलपुस्तकानि ।

—:—

- (क.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा०
“ भाऊसाहेब नगरकर ” इत्येतेषाम् ।
- (ख.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां भाऊ-
साहेब नगरकर इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा०
दादासाहेब फडणवीस इत्येतेषाम् ।

दीपिकायाः पुस्तकानि ।

- (क.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषद्दीपिका, वटोदरनिवासिनां पटवर्धनोपाह्वानां
श्रीयुतानां रा० रा० “ कृष्णराव भीमाशंकर ” इत्येते-
षाम् ।
- (ख.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषद्दीपिका समूला, मुम्बापुरनिवासिनां वे०
शा० सं० रा० रा० जयकृष्णमहाराजानाम् ।

समाप्तं यमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

====

अथास्याः प्रश्नोपनिषदो मन्त्रप्रतीकानां
वर्णानुक्रमणी ।

मन्त्रप्रतीकानि	म० प्रश्नः	पृ०	मन्त्रप्रतीकानि	म० प्रश्नः	पृ०
अ.			एष हि द्रष्टा स्पष्टा ...	९	४ ४४
अत्रैष देवः स्वप्ने	६	४ ३६	एषोऽग्निस्तपति	९	२ १७
अथ कबन्धी कात्यायनः	३	१ ३	त.		
अथ यदि द्विमात्रेण	४	५ ४९	तद्ये ह वै तत् ...	१९	१ १३
अथ हैनं कौसल्यः ...	१	२ २१	तस्मै स होवाच ...	४	१ ४
अथ हैनं मार्गवः ...	१	२ १४	” ” ” ...	२	२ १५
अथ हैनं सुकेशाः ...	१	६ ५४	” ” ” ...	२	३ २१
अथ हैनं सौर्यायणी	१	४ २९	” ” ” ...	२	४ ३२
अथाऽऽदित्य उदयन् ...	६	१ ९	” ” ” ...	२	६ ५६
अथैकयोर्ध्व उदानः ...	७	३ २६	तान्वरिष्ठः प्राणः	३	२ १६
अथोत्तरेण तपसा ...	१०	१ ८	तान्ह स ऋषिः	२	१ ६
अन्नं वै प्रजापतिः	१४	१ १२	तान्होवाचैतावत् ...	७	६ ७४
अरा इव रथनाभौ ...	६	२ १७	तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः	६	५ ९२
” ” ”... ..	६	६ ७४	तेजो ह वा उदानः	९	३ २७
अहोरात्रो वै प्रजा-	१३	१ ११	ते तमर्चयन्तः... ..	८	६ ७५
आ.			तेषामसौ विरजः	१६	१ १३
आत्मन एष प्राणः	३	३ २२	द.		
आदित्यो ह वै प्राणः....	९	१ ९	देवानामसि वह्नितमः	८	२ १८
आदित्यो ह वै बाह्याः....	८	३ २५	प.		
इ.			पञ्चपादं पितरम्	११	१ १०
इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा	९	२ १९	परमेवाक्षरम्	१०	४ ४४
उ.			पृथिवी च पृथिवी.	८	४ ४२
उत्पत्तिमायतिम् ...	१२	३ २९	पायूपस्थेऽपानम्	९	३ २३
ऋ.			प्रजापतिश्चरसि	७	२ १७
ऋग्मिरेतं यजुर्भिः	७	५ ५३	प्राणस्येदं वशे ...	१३	२ २०
ए.			प्राणाशय एवैतस्मिन्	३	४ ३३
एतद्वै सत्यकाम	२	६ ४७			

मन्त्रप्रतीकानि	म०	प्रश्नः	पृ०	मन्त्रप्रतीकानि	म०	प्रश्नः	पृ०
भ.				विश्वरूपं हरिणम् ...	८	१	६
मगवन्नेतस्मिन्पुरुषे	१	४	३०	व्रात्यस्त्वं प्राणैक- ...	११	२	१९
मगवन्निहरण्यनाभः	१	६	५४	स.			
मद्गं कर्णेभिः	१	१	१	स ईक्षाचक्रे ...	३	६	१३
म.				स एष वैश्वानरः	७	१	६
मासौ वै प्रजापतिः	१२	१	११	स प्राणमसृजत ...	४	६	७१
य.				स यथेमा नद्यः	९	६	७२
य एवं विद्वान्प्राणम्	११	३	२८	स यदा तेजसा	६	४	४१
यच्चित्स्तेनैष प्राणम्	१०	३	२७	स यदा सोम्य ...	७	४	४२
यथा सम्राडैव	४	३	२२	स यद्येकमात्रम्	३	५	४८
यदा त्वममिर्वर्षसि	१०	२	१९	स यो ह वै तत्	१	६	४६
तदुच्छ्वासनिश्वासौ ...	४	४	३४	संवत्सरो वै प्रजापतिः ...	९	१	७
यः पुनरेतं त्रिमात्रेण	९	९	९०	सुकेशा च मारद्वाजः ...	१	१	१
या ते तनूर्वाचि	१२	२	२०	सोऽभिमानादूर्ध्वम्	४	२	१६
व.				ह.			
विज्ञानात्मा सह	११	४	४९	हृदि ह्येष आत्मा	६	३	२४

इतीयं मन्त्रवर्णानुक्रमणी ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

प्रश्नोपनिषत् ।

—०—:०:—०—

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्ष-
भिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः, शैब्यश्च सत्यकामः,
सौर्यायणी च गार्ग्यः, कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनो,
भार्गवो वैदर्भिः, कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्म-
परा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मन्वेषमाणा एष ह वै
तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्प-
लादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तारानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । ऋषिप्रश्नपति-
वचनाख्यायिका तु विद्यास्तुतये । एवं संवत्सरब्रह्मचर्यसंवासादिधुंक्तैस्त-
पोयुक्तिग्राह्या पिप्पलादादिवत्सर्वज्ञकल्पैराचार्यैर्वक्तव्या च । न सा येन
केनचिदिति विद्यां स्तौति । ब्रह्मचर्यादिसाधनसूचनाच्च तत्कर्तव्यता
स्यात् । सुकेशा च नामतः । भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः । शैब्यश्च
शिवेरपत्यं शैब्यः । सत्यकामो नामतः । सौर्यायणी सूर्यस्यापत्यं सौर्य-
स्तस्यापत्यं सौर्यायणिश्छान्दसः सौर्यायणीति । गार्ग्यो गर्गोत्रोत्पन्नः ।
कौसल्यश्च नामतोऽश्वलस्यापत्यमाश्वलायनः । भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं
भार्गवः । वैदर्भिर्विदर्भे भवः । कबन्धी नामतः । क(का)त्यस्यापत्यं

१ क. च. कौशल्य° । २ ख. ड. 'युक्ततपो° । ३ क. च. कौशल्य° । ४ ख. घ. ङ. 'मत
प्राश्न° । ५ क. 'दर्भेः प्रभ° । ६ ग. घ. ड. 'भेर्भेः । च. 'भे प्रभ° ।

कात्यायनः । विद्यमानः प्रपितामहो यस्य सः, + युवप्रत्ययः, ते हेते
 ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गतास्तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं
 ब्रह्मान्वेषमाणाः, किं तत् । यन्नित्यं विज्ञेयमिति । तत्प्राप्त्यर्थं यथा-
 १ कामं यतिष्यामह इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तस्तदधिगमायैष ह वै तत्सर्वं
 वक्ष्यतीत्याचार्यमुपजग्मुः । कथम् । ते ह समित्पाणयः समिद्भारगृहीत-
 हस्ताः सन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादमाचार्यमुपसन्ना उपजग्मुः॥१॥

आथर्वणे ब्रह्मा देवानामित्यादिमन्त्रैरेवाऽऽत्मतत्त्वस्य निर्णीतत्वात्तत्रैव ब्राह्मणेन
 तदभिधानं पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तस्यैवेह विस्तरेण प्राणोपासनादिसाधनसाहित्येनाभि-
 धानान्न पौनरुक्त्यमिति वदन्ब्राह्मणमवतारयति—मन्त्रेति । विस्तरेति । मन्त्रे हि द्वे
 विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेत्युक्त्वा तत्रापरर्भेदाद्यभिधेयेत्युक्तम् । सा च विद्या
 कर्मरूपोपासनारूपा च । तत्र द्वितीया द्वितीयतृतीयप्रश्नाभ्यां विव्रियते । आद्या कर्मकाण्डे
 त्रिवृतेति नेह विव्रियते । उभयोः फलं तु ततो वैराग्यार्थं प्रथमप्रश्ने स्पष्टी क्रियते ।
 परविद्या चाथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रम्य कृत्स्नेन मुण्डकेन प्रतिपादिता ।
 तत्रापि यथा सुदीप्तादित्यादिमन्त्रद्वयोक्तार्थस्य विस्तरार्थं चतुर्थः प्रश्नः । प्रणवो
 धनुरित्यत्रोक्तप्रणवोपासनविवरणार्थं पञ्चमः प्रश्नः । एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिना
 शेषेण मुण्डकेनोक्तस्यार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः षष्ठः प्रश्न इतीदं ब्राह्मणं तद्विस्तरानुवा-
 दीत्यर्थः । अत एव विषयप्रयोजनादिकं तत्रैवोक्तमिति नेह पुनरुच्यत इति बोध्यम् ।
 आख्यायिकाया ब्रह्मचर्यतपआदिसाधनविधानं पुराकल्पस्वरूपेण प्रयोजनान्तरं चास्ती-
 त्याह—ब्रह्मचर्यादिसाधनेति । सौर्यायणीति । सौर्यायणिरिति वक्तव्ये दैर्घ्यं
 छान्दसमित्यर्थः । युवप्रत्यय इति । क(का)त्यस्य युवापत्ये विवक्षिते फक्प्रत्यये
 तस्याऽऽयनादेशे च कात्यायन इति सिध्यतीत्यर्थः । ब्रह्मपराणां पुनर्ब्रह्मान्वेषणमयु-
 क्तमित्यत आह—अपरं ब्रह्मेति । नन्वपरब्रह्मान्वेषणेनैव पुरुषार्थसिद्धेः किं पर-
 ब्रह्मान्वेषणेनेत्याशङ्कते—किं तदिति । तस्य कोऽतिशय इत्यर्थः । तस्यानित्यत्वेन
 तत्प्राप्तेरप्यनित्यहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वात्परस्यैव नित्यत्वात्तत्प्राप्तेस्तज्ज्ञानमात्रसाध्यत्वे-
 नापि नित्यत्वाच्च तस्यैवान्वेषणीयत्वमिति परस्वरूपकर्त्तव्येनाऽऽह—यदिति । पर-
 ब्रह्मान्वेषमाणानां कोऽतिशय इत्यत आह—तत्प्राप्त्यर्थमिति । तत्प्राप्त्यर्थं तद-
 धिगमाय तदन्वेषणं कुर्वन्तो यथाकामं यतिष्यामह इत्येवमभिप्रायेणेत्यन्वयः ।
 समिदिति । समिद्ग्रहणं यथायोग्यं (ग्य?) दन्तकाष्ठाद्युपहारोपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

[१ प्रश्नः]

प्रश्नोपनिषत् ।

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथा-
कामं प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञास्यामः
सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तानेवमुपगतान्ह स किल ऋषिरुवाच भूयः-पुनरेव, यद्यपि यूयं पूर्वं
तपस्विन एव, तपसेन्द्रियसंयमेन, तथाऽपीह विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
चाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽऽदरवन्तः संवत्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशु-
श्रूषापराः सन्तो वत्स्यथ । ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनति-
क्रम्य यथाकामं यद्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान्प्रश्नान्पृच्छत । यदि
तद्युष्मत्पृष्टं विज्ञास्यामः । अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थो यदिशब्दो नाज्ञानसं-
शयार्थः, प्रश्ननिर्णयादवसीयते । सर्वं ह वो वः पृष्टं वक्ष्याम इति ॥२॥

तथाऽपीत्यस्य तपसेत्यतः पूर्वमन्वयः । विशेषत इत्यस्य पूर्वत्राप्यन्वयः ।
निष्कृष्टमर्थमाह—यद्विषय इति । अज्ञानाद्यर्थत्वाभावे हेतुमाह—प्रश्नोति । अत्रे-
तिशब्दोऽध्याहार्यः । सर्वप्रश्नानां निर्णयादज्ञानाद्यसंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगव-
न्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

अथ संवत्सरादूर्ध्वं कबन्धी कात्यायन उपेत्योपगम्य पप्रच्छ पृष्ट-
वान् । हे भगवन्कुतः कस्माद् वा इमा ब्राह्मणाद्याः प्रजाः प्रजायन्त
उत्पद्यन्ते । अपरविद्याकर्मणोः समुच्चितयोर्यत्कार्यं या गतिस्तद्वक्तव्य-
मिति तदर्थोऽयं प्रश्नः ॥ ३ ॥

परं ब्रह्मान्वेषमाणा इत्युपक्रान्तेऽस्मिन्ब्रह्मप्रकरणे प्रजापतिकर्तृकप्रजासृष्टिविषय-
प्रश्नप्रत्युक्त्योरसंगतिमाशङ्क्य प्रश्नप्रत्युक्तिरूपायाः श्रुतेस्तात्पर्यमाह—अपरविद्योति ।
तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इति समुच्चितकार्यस्य ब्रह्मलोकस्याथोत्तरेणेति तद्गतेर्देव-
यानमार्गस्य चेह वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं केवलकर्मणां चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
केवलकर्मकार्यस्यापि चन्द्रलोकस्य तद्गतेः पितृर्षाणस्य च ' तेषामेवैष ब्रह्मलोकः '
' प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते ' इति वक्ष्यमाणत्वादिति । यद्यपीदमपि परब्रह्म-
जिज्ञासावसरेऽसंगतमेव तथाऽपि केवलकर्मकार्यात्समुच्चितकर्मकार्याच्च विरक्तस्यैव
तत्राधिकार इति ततो वैराग्यार्थमिदमुच्यते । यद्यपि मुखतः सृष्टिः प्रतीयते

१ क. 'पेत्याऽऽपत्य प' । २ क. च. 'सुचितसमुच्चित' । ३ क. च. 'त्युक्तेर' । ४ क.
'यानस्य ।

तथाऽपि तदुक्तौ प्रयोजनाभावात्सृष्ट्युक्तिव्याजेन परविद्याफलमेवान्नोच्यत इति भावः ।
प्रश्न इति प्रतिवचनं चेत्यपि द्रष्टव्यं ताभ्यामेव तदुक्तेरिति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽ-
तप्यत * स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रयिं
च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत
इति ॥ ४ ॥

तस्मा एवं पृष्टवते स होवाच । तदपाकरणायाऽऽह । प्रजाकामः
प्रजा आत्मनः सिसृक्षुर्वै प्रजापतिः सर्वात्मा सञ्जगत्स्रक्षयामीत्येवं विज्ञा-
नवान्यथोक्तकारी तद्भावभावितः कल्पादौ निर्वृत्तो हिरण्यगर्भः सृज्य-
मानानां प्रजानां स्थावरजङ्गमानां पतिः सञ्जन्मान्तरभावितं ज्ञानं
श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालोचयदतप्यत । अथ तु स एवं
तपस्तप्त्वा श्रौतं ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूतं मिथुनमुत्पादयते
मिथुनं द्वंद्वमुत्पादितवान् । रयिं च सोममन्नं प्राणं चाग्निमत्तारमेताव-
ग्रीषोभावन्नभूतौ मे मम बहुधाऽनेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येवं संचि-
न्त्याण्डोत्पत्तिक्रमेण सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥ ४ ॥

तस्मै स होवाचेति प्रतिज्ञातं विशेषतो दर्शयति—तदपाकरणायेति । आद्यस्य
सन्नित्यस्य प्रजाकामः सन्नित्यन्वयः । यथोक्तकारीति । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारी-
त्यर्थः । तद्भावभावित इति । प्रजापतिरहं सर्वात्मेत्युपासनकालीनप्रजापतिभवा-
नायुक्त इत्यर्थः । पूर्वकल्पीयतद्भावभावित एतत्कल्पादौ हिरण्यगर्भात्मना निर्वृत्तः
प्रजापतिः सन्पश्चात्प्रजाकामः संस्तपो जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषय-
मतप्यतान्वालोचयच्चिन्तादिना तत्संस्कारमुद्बोध्य ज्ञानमुत्पादितवानित्यन्वयः । तत्र
प्रथममादित्यचन्द्रोत्पादनेन तद्भावमापद्य पश्चाच्चन्द्रादित्यसाध्यसंवत्सरभावमापद्यैव-
मेव तदवयवायनद्वयमासपक्षाहोरात्रभावमापद्य ततस्तत्साध्यत्रीह्याद्यन्नभावं रेतोभावं
चाऽऽपद्य तेन रेतसा प्रजाः सृजेयमित्येवं निश्चित्य प्रथमं रयिप्राणशब्दितैचन्द्रसूर्य-
द्वंद्वमुत्पादितवानित्याह—स एवामिति । रयिशब्देन धनवाचिना भोज्यजातं लक्ष-
यित्वा भोज्यस्य सोमकिरणामृतयुक्तत्वात्तद्द्वारा सोमो लक्षयत इत्याह—रयिं चेति ।
एवं प्राणशब्देनापि ।

* अत्र भाष्यानुसारेण शांकरानन्दकृतटीकानुसारेण च “ स तपस्तप्त्वा ” इति पदत्रयम-
धिकं भाति ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

इति स्मृतेरग्नेः प्राणसंबन्धादग्निर्मोक्ता लक्ष्यत इत्याह—प्राणं चेति । अग्नीषोमयो-
रण्डान्तर्गतत्वेनाण्डोत्पत्त्यन्तरमुत्पत्तिरित्याशयेनाऽऽह—अण्डोत्पत्तीति । उद्यन्तं
वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतेः सूर्याग्न्योरेकत्वमभिप्रेत्याग्निं सूर्यपदेनाऽऽह—
सूर्याचन्द्रमसाविति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमारयिर्वा एत-
त्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥५॥

तत्राऽऽदित्यो ह वै प्राणोऽत्ताऽग्निः । रयिरेव चन्द्रमाः । रयिरेवान्नं
सोम एव । तदेतदेकमत्ता चान्नं च प्रजापतिरेकं तु मिथुनम् । गुणप्रधा-
नकृतो भेदः । कथम् । रयिर्वा अन्नं वा एतत्सर्वं किं तद्यन्मूर्तं च
स्थूलं चामूर्तं च सूक्ष्मं च मूर्तामूर्तं अन्नरूपे रयिरेव । तस्मात्प्रविभ-
क्तादमूर्ताद्यदन्यन्मूर्तरूपं भूर्तिः सैव रयिरमूर्तेनाद्यमानत्वात् ॥ ५ ॥

रयिप्राणौ श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्ट इत्याह—तत्राऽऽदित्य इति । प्रजापतेरेव संब-
त्सरादिप्रजापर्यन्तस्त्रष्टृत्वं वक्तुं रयिप्राणयोः संवत्सरस्त्रष्ट्रोः प्रजापत्युपादानत्वात्प्रजाप-
त्यात्मत्वमाह—तदेतदेकमिति । कथमेकस्यात्ताऽन्नं चेति भेद इत्याशङ्क्य तस्यैव गुण-
भावविवक्षयाऽन्नत्वं प्राधान्यविवक्षया चात्तृत्वमिति भेद इत्याह—गुणेति । रयिप्राण-
योः कथं प्रजापत्यात्मत्वमिति शङ्कते—कथमिति । तत्र रयेः सर्वात्मकत्वात्प्रजाप-
तित्वमित्याह—रयिरिति । अमूर्तस्यापि वाक्यदेः केनचिद्द्यमानत्वाद्द्रयित्वमित्यर्थः ।
ननु मूर्तामूर्तयोरन्नयोरुभयोरपि रयित्वेऽन्नमेव रयिरिति कथमुक्तमित्याशङ्क्य मूर्ता-
मूर्तत्वविभागमकृत्वा सर्वस्य गुणभावमात्रविवक्षया सर्वं रयिरित्युच्यते । यदोमे
विभज्य गुणप्रधानभावेन विवक्ष्येते तदाऽमूर्तेन प्राणेन मूर्तस्याद्यमानत्वान्मूर्तस्यैव रयि-
त्वमित्याह—तस्मादिति ॥ ५ ॥

तथाऽमूर्तोऽपि प्राणोऽत्ता सर्वमेव यच्चाऽऽद्यम् । कथम्—

अथाऽऽदित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन
प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्र-

तीर्चीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं
प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते ॥६॥

अथाऽऽदित्य उदयान्नुद्गच्छन्प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन्प्रार्चीं
दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति । तेन स्वात्मव्याप्त्या सर्वास्त-
स्थान्प्राणान्प्राच्यानन्तर्भूतान्रश्मिषु स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु
व्याप्तत्वात्प्राणिनः संनिधत्ते संनिवेशयति, आत्मभूतान्करोतीत्यर्थः । तथै-
व यत्प्रविशति दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमध उर्ध्वं यत्प्रविशति यच्चा-
न्तरा दिशः कोणदिशोऽवान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन
स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्वान्सर्वदिक्स्थान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

रयिशब्दितस्यान्नस्य प्रजापतित्वार्थं सर्वात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यापि तदर्थमेव सर्वात्मत्व-
मुच्यतेऽथाऽऽदित्य इति वाक्येनेत्याह—तथेत्यादिना । यच्चाऽऽद्यं तदपि प्राणोऽतोऽ-
त्ता प्राणोऽपि सर्वमेवेति सर्वात्मक इत्यर्थः । स्वप्रकाशेनेति । स्वकीयप्रकाशेन स्वप्रम-
येत्यर्थः । अन्तर्भूतानिति । यद्यपि प्राणस्यात्तृत्वमुक्तं तथाऽपि रयिर्वा एतत्सर्वमि-
त्यत्रामूर्तस्य प्राणस्यापि गुणभावविवक्षयाऽन्नत्वमुक्तमिति तथोक्तम् । स्वात्मावभा-
सरूपेष्विति । स्वात्मप्रभारूपेषु रश्मिष्वित्यर्थः । व्याप्तत्वादिति । संबद्धत्वादि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्नि-

रुदयते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

स एषोऽत्ता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्मत्वाच्च
प्राणोऽग्निश्च स एवात्तोदयत उद्गच्छति प्रत्यहं सर्वा दिश आत्मसा-
त्कुर्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु ऋचा मन्त्रेणाप्यभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

तस्य प्रत्यक्षत्वमाह—स एष इति । वैश्वानर इति । नरा जीवा विश्वे च ते
नराश्च विश्वानराः । स एव वैश्वानरः । सर्वजीवात्मक इत्यर्थः । विश्वरूपः सर्वप्रपञ्चा-
त्मक इति भेदः । उक्तं वस्त्विति । आदित्यस्योक्तं माहात्म्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योति-
रेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः
प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

१ क. °च्छन्प्रार्चीं दिशं प्रविशति तेन तत्प्रार्चीं दिशं स्व° । २ ख. ग. सर्वान्तस्थान्प्रा° ।
३ क. ज. °णोऽत्ता ।

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिवन्तं जातवेदसं जातप्रज्ञानं परायणं
सर्वप्राणाश्रयं ज्योतिरेकं सर्वप्राणिनां चक्षुर्भूतमद्वितीयं तपन्तं तापक्रियां
कुर्वाणं स्वात्मानं सूर्यं सूरयो विज्ञानवन्तो ब्रह्मविदः । कोऽसौ यं
विज्ञातवन्तः । सहस्ररश्मिरनेकरश्मिः शतधाऽनेकधा प्राणिभेदेन वर्त-
मानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

विश्वरूपमित्यादिद्वितीयान्तानां सहस्ररश्मिरित्यादिप्रथमान्तानां सामानाधिकरण्ये-
नान्वयायोगादध्याहारं कृत्वा वाक्यभेदेन व्याचष्टे—स्वात्मानमित्यादिना ॥ ८ ॥

यश्चासौ चन्द्रमा मूर्तिरन्नममूर्तिश्च प्राणोऽत्ताऽऽदित्यस्तदेकमेतन्मिथुनं
सर्वं कथं प्रजाः करिष्यत इति, उच्यते—

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं
च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते । ते
चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते
तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते ।
एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

तदेव कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । चन्द्रा-
दित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहोरात्रसमुदायो हि संवत्सरस्तदनन्यत्वाद्वाद्रयिप्रार्णमि-
थुनात्मक एवेत्युच्यते, तत्कथम् । तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने मार्गो
द्वौ दक्षिणं चोत्तरं च । द्वे प्रसिद्धे ह्ययने षण्मासलक्षणे याभ्यां दक्षिणे-
नोत्तरेण च याति सविता केवलकर्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोका-
न्विदधत् । कथं तत् । तत्र च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपासत इति
क्रियाविशेषणो द्वितीयस्तच्छब्दः । इष्टं च पूर्तं चेष्टापूर्ते इत्यादि कृतमे-
वोपासते नाकृतं नित्यं ते चान्द्रमसं चन्द्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्मक-
स्यांशं रयिमन्नभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रमसस्य ते तत्रैव च
कृतक्षयात्पुनरावर्तन्त इमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति ह्युक्तम् । यस्मा-
देवं प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वेनाभिनिर्वर्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्तकर्मणैत
ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थास्तस्मात्स्वकृतमेव
दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिरन्नं यः
पितृयाणः पितृयाणोपलक्षितश्चन्द्रः ॥ ९ ॥

स मिथुनमुत्पादयत इत्युपक्रान्तं मिथुनमुपसंहरति—यश्चासाविति । यश्चासौ चन्द्रमा यश्चामूर्तः(र्तिः) प्राणस्तदेकं मिथुनं सर्वं सर्वात्मकमित्यन्वयः । एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इत्युक्तं तत्केन प्रकारेणेति पृच्छति—कथमिति । रयिप्राणयोः संवत्सरादिद्वारा प्रजास्रष्टृत्वमित्याह—उच्यत इति । तदेव मिथुनमेव संवत्सरः कालः स च प्रजापतिः प्रजापत्यात्मकमिथुननिर्वर्त्यत्वादित्याह—तन्निर्वर्त्यत्वादिति । तदुत्पादयति—चन्द्रेति । चन्द्रनिर्वर्त्यास्तिथय आदित्यनिर्वर्त्यान्यहोरात्राणीति विभागः । तन्निर्वर्त्यत्वेऽपि कालस्य कथं तदात्मकतेत्याशङ्क्य कार्यकारणयोरभेदादित्याह—तदन्यत्वादिति । न केवलं तिथ्यादिद्वारा चन्द्रादिनिर्वर्त्यत्वं संवत्सरस्य किंत्वयनद्वयद्वाराऽपीति वक्तुं तस्यायने इत्यादिवाक्यं तत्प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—तत्कथमिति । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यत्वं कुतो हेत्वन्तरादित्यर्थः । केवलकर्मिणां लोकान्विदधदक्षिणेन याति । ज्ञानयुक्तकर्मवतां लोकान्विदधदुत्तरेण यातीत्यन्वयः । सवितेत्युपलक्षणं चन्द्रस्यापि । ज्येष्ठादिर्दक्षिणायनं मार्गशीर्षादिरुत्तरायणमिति श्रुतिषु प्रसिद्धेः । ततश्च कर्मिणां लोकान्विधातुं तयोर्दक्षिणोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां गमनात्तन्निमित्तत्वाच्चायनद्वयप्रसिद्धेस्तन्निर्वर्त्यत्वं तयोरनयोरिति तद्द्वारा संवत्सरस्यापि तन्निर्वर्त्यत्वमित्यर्थः । चन्द्रादित्ययोः कथं लोकविधायकत्वमिति पृच्छति—कथमिति । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यदक्षिणोत्तरायणद्वारा लोकप्राप्तेः । प्राप्यस्य लोकस्यापि चन्द्रादित्यात्मकत्वाच्च तयोस्ताद्विधायकत्वमिति तद्ये ह वा इत्यादिवाक्येन परिहरति—तत्तत्रेति । इष्टं चेति ।

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

वापीकूपतडागदि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥

इति तयोर्भेदः । कृतमित्युपासत इति कृतशब्दोपरितनामितिशब्दमिष्टापूर्ते इति पूर्तशब्दोपर्याकृष्याऽऽदिशब्दपर्यायतया व्याचष्टे—इत्यादीति । दत्तमादिशब्दार्थः । कृतमेवोपासते कार्यमेवानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । इदं च विशेषणं पुनरावृत्तौ हेतुनयोक्तम् । कृतरूपेष्ट्यादिजन्यत्वाच्चन्द्रस्यापि कृतत्वेनानित्यत्वात्पुनरावृत्तिरित्याह—कृतरूपत्वादिति । पुनरावृत्तौ मन्त्रवाक्यं प्रमाणयति—इमं लोकमिति ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्य-

याऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजघन्ते एतद्वै

प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न

पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

अथोत्तरेणायनेन प्रजापतेरंशं प्राणमत्तारमादित्यमभिजयन्ते । केन । तपसेन्द्रियजयेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया च प्रजापत्यात्म-विषययाऽऽत्मानं प्राणं सूर्यं जगतस्तस्थुषश्चान्विष्याहमस्मीति विदित्वाऽऽदित्यमभिजयन्तेऽभिप्राप्तुवन्ति । एतद्वा आयतनं सर्वप्राणानां सामान्यमायतनमाश्रयमे(ए) तदमृतमविनाशि, अभयमत एव भयवर्जितं न चन्द्रवत्क्षयवृद्धिभयवदेतत्परायणं परा गतिर्विद्यावतां कर्मिणां च ज्ञानवतामेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते यथेतरे केवलकर्मिण इति यस्मादेषोऽविदुषां निरोध आदित्याद्धि निरुद्धा अविद्वांसो नैते संवत्सरमादित्यमात्मानं प्राणमभिप्राप्तुवन्ति । स हि संवत्सरः कालात्माऽविदुषां निरोधः । तत्तत्रास्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रः ॥ १० ॥

अथेति । मार्गान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः । प्रजापत्यात्मविषययेति । तत्तादात्म्यविषययेत्यर्थः । आदित्यमभिजयन्त इति पूर्वमन्वयार्थमुक्तमिदानीं व्याख्यानार्थमिति ब्रह्मव्यम् । सामान्यमिति । समष्टिरूपमित्यर्थः । विद्यावतामिति । कर्मानधिकारिणामत एव केवलोपासनवतामित्यर्थः । कर्मिणां च ज्ञानवतामिति । समुच्चयवतामित्यर्थः । ननु केवलकर्मिणामप्यादित्यप्राप्तावपुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामादित्यप्राप्तिरेव नास्तीति वक्तुमित्येष इति वाक्यं व्याचष्टे—इति यस्मादिति । तस्मात्तेषामादित्यप्राप्तिरनाशङ्क्येति शेषः (१०) । यद्वा—तस्यायन इत्यारभ्येत्येष निरोध इत्यन्तं श्रुतिवाक्यमयनयो रयिप्राणरूपत्वप्रतिपादनपरतया व्याख्येयम् । तथा हि—संवत्सरस्य रयिप्राणमिथुननिर्वर्तकत्वे रयिप्राणरूपत्वं च वक्तव्यं तत्कथमिति पृच्छति—तत्कथमिति । तदवयवयोरयनयोस्तद्रूपं वक्तुं तयोः प्रथमं प्रसिद्धिमाह—तस्येति । प्रसिद्धिमेवाऽऽह—याभ्यामिति । एवमपि कथं तयोस्तदात्मकत्वमित्याह—कथमिति । दक्षिणायनस्य रयित्वं वक्तुं कर्मिणां रयिरूपचन्द्रनिर्वर्तकत्वमाह—तत्तत्रेति । लोकमिति । सोमरूपं शरीरमित्यर्थः । तस्य कर्मकृतत्वं पुनरावृत्त्या साधयति—कृत्स्नरूपत्वादिति । रयिरूपचन्द्रस्य दक्षिणायनद्वारा प्राप्यत्वात्तस्यायनस्य तदन्तर्भाव इति वक्तुं तस्य कर्मिभिः प्राप्यत्वमाह—यस्मादिति । एवं च तस्य रयित्वं सिद्धमित्याह—एष इति । पितृयाणोपलक्षित इति । तत्प्राप्य इत्यर्थः । ततश्च तद्विशेषणस्यायनस्यापि रयित्वमित्यर्थः (९) । इदानीमुत्तरायणस्य प्राणत्वमाह—अथेति ।

प्राणरूपादित्यप्रापकत्वादुत्तरायणस्य तस्यापि प्राणत्वमिति संवत्सरस्य स्येप्राणमिथु-
नात्मकत्वमिति तत्कार्यत्वं युक्तमिति भावः । अस्य कर्मसाध्यचन्द्रवैलक्षण्यमाह—
एतद्वा इति । इतरत्सर्वं समानम् । अस्मिन्नर्थे इति । संवत्सरस्वरूप इत्यर्थः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे
पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे
षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

पञ्चपादं पञ्चर्तवः पादा इवास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य तैरसौ
पादैरिवर्तुभिरावर्तते । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्वस्य
जनयितृत्वात्पितृत्वं तस्य, तं द्वादशाकृतिं द्वादश मासा आकृतयोऽव-
यवा आकरणं वाऽवयविकरणमस्य द्वादशमासैस्तं द्वादशाकृतिम् । दिवो
द्युलोकान्तर ऊर्ध्वेऽर्धे स्थाने तृतीयस्यां दिवीत्यर्थः । पुरीषिणं पुरीष-
वन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । अथ तमेवान्य इम उ परे कालविदो
विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहरूपेण चक्रे सततं गतिमिति
कालात्मनि षडरे षट्पुमत्याहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अर्पितमरा
इव रथनाभौ निविष्टमिति । यदि पञ्चपादो द्वादशाकृतिर्यादि वा सप्त-
चक्रः षडरः सर्वथाऽपि संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्ष-
णोऽपि जगतः कारणम् ॥ ११ ॥

इयं कल्पनेऽपि । पञ्चधा कर्मसाध्यचन्द्रवैलक्षण्यकल्पनेत्यर्थः । जनयितृत्वादिति ।
संवत्सरात्मककालस्य सर्वजनकत्वादित्यर्थः । समानाधिकरणबहुव्रीहितया व्याख्याय
व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वेत्याह—आकरणं वेति । अवयविकरणमिति । अवयवित्वेन
करणमित्यर्थः । पक्षद्वयेऽप्येक एवार्थः । द्युलोकादिति । आकाशरूपादन्तरिक्षलोका-
दित्यर्थः । अन्यथा स्वर्गलोकान्तरस्य चतुर्थत्वेन तृतीयस्यामित्यनन्वयापत्तेः । उदक-
वन्तमिति । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेरित्यर्थः । अन्य इत्यस्य पूर्वार्धगते-
माऽऽहुरित्यनेन संबन्धः । उ इति । तुशब्दसमानार्थो निभातः । परे तु तमेव विच-
क्षणमाहुरित्यन्वयः । किमाहुरित्यत आह—सप्तचक्र इति । तस्मिन्विचक्षणे सप्त-
चक्राद्यात्मके सर्वमिदं जगदर्पितमित्याहुरित्यर्थः । मतद्वयेऽपि कीदृशोऽर्थभेद इत्यत
आह—यदीति । पूर्वमत ऋतूनां पादत्वकल्पनया मासानामवयवत्वकल्पनयाऽऽदि-
त्यात्मना संवत्सरः काल एवोक्तः । द्वितीये तु हेमन्तशिशिरौ पृथक्कृत्य षण्णामृत-

नामरत्वकल्पनया संवत्सरस्य परिवर्तनगुणयोगेन चक्रत्वकल्पनया कालप्राधान्येन सर्वाश्रयत्वेन च स एवोक्तः । पक्षद्वयेऽपि गुणभेदेन कल्पनाभेदेन च भेदो न धर्मि-
भेद इत्यर्थः ॥ ११ ॥

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव
रयिः शुक्रः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः शुक्र
इष्टं कुर्वन्तीतिर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

यस्मिन्निदं श्रितं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे
मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापतिर्यथोक्तलक्षण एव मिथु-
नात्मकस्तस्य मासात्मनः प्रजापतेरेको भागः कृष्णपक्षो रयिरन्नं चन्द्र-
मा अपरो भागः शुक्रः शुक्रपक्षः प्राण आदित्योऽत्ताऽग्निर्यस्माच्छुक्र-
पक्षात्मानं प्राणं सर्वमेव पश्यन्ति तस्मात्प्राणदर्शिन एत ऋषयः कृष्णप-
क्षेऽपीष्टं यागं कुर्वन्तः शुक्रपक्ष एव कुर्वन्ति प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तै-
र्न दृश्यते यस्मादितरे तु प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मानमेव
पश्यन्ति । इतर इतरस्मिन्कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति शुक्रे कुर्वन्तोऽपि ॥ १२ ॥

कारणत्वे श्लोकोक्तं जगदाश्रयत्वं हेतुमाह—यस्मिन्निति । संवत्सरस्यापि मासा-
होरात्ररूपं व्यतिरेकेणौषध्यादिजनकत्वाभावात्तस्य मासाद्यात्मकत्वमाह—स एवेति ।
यथोक्तेति । संवत्सररूपो रयिप्राणमिथुनात्मक इत्यर्थः । शुक्रकृष्णयोरुभयोरपि
दर्शपूर्णमासादिकर्मानुष्ठानदर्शनात्तस्मादेत ऋषय इत्यादि वाक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य
शुक्रस्य प्राणात्मकत्वज्ञानस्तुतिपरतया व्याचष्टे—यस्मादिति । यस्मात्प्राणं सर्वमेव सर्वा-
त्मकमेव पश्यन्ति यस्माच्च प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते तस्मादित्यन्वयः ।
प्राणस्य शुक्रपक्षात्मकत्वात्कृष्णपक्षादिसर्वजगतः प्राणात्मत्वात्प्राणद्वारा कृष्णपक्षस्यापि
शुक्रपक्षत्वे सति कृष्णे कुर्वन्तोऽपि प्रकाशात्मके शुक्र एव कुर्वन्तीति शुक्रपक्षे प्राणत्व-
ज्ञानस्य स्तुतिरित्यर्थः । एतत्स्तुत्यर्थमेव ज्ञानरहितान्निन्दति—इतरे त्विति । ये तु
सर्वात्मानं प्राणं न पश्यन्त्यज्ञत्वात्तेषां शुक्रपक्षः प्राणत्वेनाज्ञायमानत्वादज्ञानात्मकः
संकृष्णपक्षत्वमापद्यतेऽतः शुक्रे कुर्वन्तोऽप्यदर्शनात्मकत्वात्प्रकाशरहिते कृष्ण एव
कुर्वन्तीति ते निन्दन्त इत्यर्थः । उक्तमर्थं श्रुत्यारूढं करोति—इतर इति ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रि-
रेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा

रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्य-

द्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परिसमाप्यते पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽत्ताऽग्नी रात्रिरेव रयिः पूर्ववत् । प्राणमहरात्मानं वा एते प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छिद्यापनयन्ति । के । ये दिवाऽहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते मिथुनं मैथुनमाचरन्ति मूढाः । यत एवं तस्मात्तन्न कर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासङ्गिकः । यद्रात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रशस्तत्वाद्दत्तौ* भार्यागमनं कर्तव्यमिति । अयमपि प्रासङ्गिको विधिः । प्रकृतं तूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्व्रीहियवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितः ॥ १३ ॥

रयिः पूर्ववदिति । रयिरन्नं चन्द्रमा इत्यर्थः । अहनः प्राणत्वोक्तिप्रसङ्गादाहि मैथुनं निषेधति—प्राणमिति । प्रकृतमिति । कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति पृष्टमित्यर्थः । पूर्वोक्तं सर्वमेतदुपयोगितयोक्तं न तु साक्षात्प्रकृतमिति भावः ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तदेतस्तरमा-

दिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

एवं क्रमेण परिणम्य तदन्नं वै प्रजापतिः । कथम् । ततस्तरमाद् वै रेतो नृबीजं तत्प्रजाकारणं तस्माद्योषिति सिक्तादिमा मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते यत्पृष्टं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्त इति । तदेवं चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेणाहोरात्रान्तेनान्नासृप्रेतोद्वारेणेमाः प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥ १४ ॥

एवं क्रमेणोति । रयिप्राणसंवत्सरादिक्रमेण परिणम्य व्रीह्याद्यात्मना व्यवस्थितः सन्नन्नं वै प्रजापतिरन्नात्मको जातः प्रजापतिरित्यन्वयः । कथमिति । अन्नरूपत्वेऽपि तस्य कथं प्रजाजनकत्वमित्यर्थः । तत इति । भक्षितादन्नादित्यर्थः । रेत इति । शोणितस्याप्युपलक्षणं तुर्यत्वादिति ॥ १४ ॥

* अत्र रात्रावित्यर्थलभ्यम् ।

१ ख. ग. ड. 'स्याह' । २ च. 'न्ते मै' । ३ क. 'थुनमा' । ४ क. 'मेणाहोरात्रः प्रजापति-
रन्ने विपरिणम्यतेऽन्नं । ५ क. च. 'नान्नरेतो' ।

तये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुन-
मुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो
ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तच्चत्रैवं सति ये गृहस्थाः 'ह वै' इति प्रसिद्धस्मरणार्थं निपातौ ।
तत्प्रजापतेर्व्रतमृतौ भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां दृष्टफलमिदम् ।
किम् । ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयन्ते । अदृष्टं च फलमिष्टापूर्तद-
त्कारिणां तेषामेवैष यश्चान्द्रमसो ब्रह्मलोकः पितृयाणलक्षणो येषां तपः
स्नातकव्रतादीनि, ब्रह्मचर्यम् । ऋतावन्यत्र भैथुनासमाचरणं ब्रह्मचर्यम् ।
येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्तते नित्यमेवं ॥ १५ ॥

प्रजापतिव्रताचरणमात्रेण नादृष्टफलं चन्द्रलोकः प्राप्यते मूर्खाणामपि प्रसङ्गादत
आह—इष्टापूर्तेति । चान्द्रमसो ब्रह्मलोक इत्यपरब्रह्मणः प्रजापतेरंशत्वाद्विरूपस्य
चन्द्रस्य ब्रह्मलोकत्वमित्यर्थः । इष्टादिकारिणां तपआदिकमपि चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थमपे-
क्षितमित्यत आह—येषां तप इति ॥ १५ ॥

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु
जिह्ममृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

यस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायणः प्राणात्मभावो विरजः शुद्धो
न चन्द्रब्रह्मलोकवद्रजस्वलो वृद्धिक्षयादियुक्तोऽसौ केषां तेषामित्युच्यते
यथा गृहस्थानामनेकविरुद्धसंव्यवहारप्रयोजनवत्त्वाज्जिह्मं कौटिल्यं
वक्रभावोऽवश्यंभावी तथा न येषु जिह्मम् । यथा च गृहस्थानां क्रीडा-
नर्मादिनिमित्तमनृतमवर्जनीयं तथा न येषु तत्, तथा माया गृहस्थाना-
मिव न येषु विद्यते । माया नाम बहिरन्यथाऽऽत्मानं प्रकाशयान्यथैव
कार्यं करोति सा माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमादयो दोषा
येष्वधिकारिषु ब्रह्मचारिवानंस्थभिक्षुषु निमित्ताभावान्न विद्यन्ते
तत्साधनानुरूपणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञानयुक्तकर्म-
वतां गतिः । पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां चन्द्रलक्षण इति ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भौविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

तेषामसौ विरज इत्यादिवाक्यं व्याचष्टे—यस्त्विति । उत्तरायण इति । तेन प्राप्य इत्यर्थः । प्राणात्मभावोऽपरब्रह्मतयाऽवस्थानमित्यर्थः । असौ केषां तेषामिति । तेषामसौ विरज इत्यत्र तेषामित्यनेन केषां निर्देश इति प्रश्नार्थः । न येषु जिह्यामित्यत्र जिह्यादिशब्दं व्यतिरेकप्रदर्शनेन व्याचष्टे—यथेत्यादिना । मायाग्रहणं तादृशानां दोषाणामुपलक्षणमिति वदन्वाक्यार्थं संगृह्य दर्शयति—मायेत्येवमिति । मिक्षुष्विति परमहंसव्यतिरिक्तानां कुटीर्चकादीनां ग्रहणम् । तेषां ब्रह्मलोकादपि विरक्तत्वेन तत्रानर्थित्वात् । इतिशब्दार्थमाह—इत्येषेति ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रश्नः ।

—०—:०:—०—

प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमत्तृत्वं चा-
स्मिञ्शरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते—

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्क-
त्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रका-
शयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

अथानन्तरं ह किलैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । हे भगवन्कत्येव देवा प्रजां शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ते । कतरे बुद्धी-
न्द्रियकर्मेन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते
कौऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः प्रधानः कार्यकरणलक्षणानामिति ॥ १ ॥

प्रश्नान्तरस्य प्रथमप्रश्नेन संगतिमाह—प्राणोऽत्तेति । अवधारयितव्यमिति । अत्ता विश्वस्य सत्पतिरित्यत्तृत्वस्यैषोऽग्निस्तपतीत्यारभ्यारा इव रथनामौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायस इत्यादिना च प्रजापतित्वस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं पूर्वं गतिश्रवणेन विरक्तस्यापि चित्तैकाग्र्यं विना वक्ष्यमाणात्मज्ञानासिद्धेस्तदर्थं मन्दानां फलविशेषार्थं च प्राणोपासनार्थं प्रश्नद्वयारम्भः । तत्रापि श्रेष्ठत्वात्तृत्वप्रजापतित्वादिगुणनिर्धारणार्थं द्वितीयः प्रश्नः । तदुत्पत्त्यादिनिर्धारणपूर्वकं तदुपासनविधानार्थं तृतीयः प्रश्नः इत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रजाशब्देन शरीरमेव गृह्यते न जीवस्तस्य प्राणधारकत्वेन तद्धार्थत्वाभावादित्याह—शरीरेति । विभक्तानामिति निर्धारणे षष्ठी । स्वमाहात्म्यप्रख्यापनमिति । अवकाशदानादि-

१ क. 'चराणां प्र' । २ क. 'र्थितत्वा' । ३ ख. ग. घ. ङ. च. कौ वै तेषां । ४ क. 'रस्यैतेन प्रश्ने' ।

कमाकाशादीनां माहात्म्यं तस्य ख्यापनं तस्य लोकान्प्रति प्रकटनं तत्प्रकाशयन्ते कुर्वन्तीत्यर्थः । पाकं पचतीतिवत् । अवकाशदानादिकं स्वस्वकार्यं सर्वलोकप्रकटनं यथा तथा कतरे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचाऽऽकाशो ह वा एष देवो
वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं
च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमव-
ष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

एवं पृष्टवते तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्नि-
रापः पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भकाणि वाङ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रमित्यादीनि कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि ते कार्यलक्षणाः कारणलक्ष-
णाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्यं प्रकाश्याभिवदन्ति स्पर्धमाना *अहं-
श्रेष्ठतायै । कथं वदन्ति । वयमेतद्बाणं कार्यकरणसंघातमवष्टभ्य प्रासाद-
मिव स्तम्भादयोऽविशिथिलीकृत्य विधारयामो विस्पष्टं धारयामः ।
मयेवैकेनायं संघातो ध्रियत इत्येकैकस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

एष देव इति । वक्ष्यमाणाभिवदनादिव्यवहारसिद्धयर्थं चेतनत्वं संभावयितुं देव
इति विशेषणम् “अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” इति न्यायेनाऽऽकाशाद्य-
भिमानिदेवताग्रहणार्थम् । तच्च विशेषणं वाग्वादिष्वपि सर्वत्र संबध्यते । वाग्ग्रहणं कर्मे-
न्द्रियोपलक्षणार्थं चक्षुरादिग्रहणं ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थमिति मत्वाऽऽह—कर्मेन्द्रियेति ।
कार्यलक्षणाः शरीराकारेण परिणता आकाशादयः । कारणलक्षणानीन्द्रियाणि । माहा-
त्म्यमिति । आकाशादीनामवकाशदानादिरूपं शरीरधारणैकदेशात्मकं प्रकाश्यं स्वकार्यं
प्रकाश्यं सर्वलोकप्रकटं यथा तथा कृत्वाऽभिवदन्ति, अमितः सर्वत्र कृत्स्नं शरीरधारणं
प्रत्येकं वयमेव कुर्म इति वदन्तीत्यर्थः । बाणमिति । बवयोरभेदाद्वाति कुत्सितं गन्धं
वहतीति वा [बाणम्] । विनाशं गच्छतीति वा देशादेशान्तरं गच्छतीति वा बाणं
बाणमेव बाणं कार्यकरणसंघातं शरीरमित्यर्थः ॥ २ ॥

* क. पुस्तकेऽहंपदरहितः पाठः ।

१ क. घ. ङ. °णि च शरीरं धारयन्ते ते तन्मध्ये कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि शरीरे स्वमाहात्म्य-
ख्यापनं प्रकाशयन्ते का° । २ क. ग. °णं शरीरं का° ।

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाह-
मेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य
विधारयामीति तेऽश्रद्धधाना बभूवुः ॥ ३ ॥

तानेवमभिमानघतो वरिष्ठो मुख्यः प्राण उवाचोक्तवान् । मा मैवं
मोहमापद्यथाविवेकतयाऽभिमानं मा कुरुत यस्माद्दहमेवैतद्वाणमवष्टभ्य
विधारयामि पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणादिवृत्तिभेदं स्वस्य कृत्वा
विधारयामीत्युक्तवति च तस्मिंस्तेऽश्रद्धधाना अपत्ययवन्तो बभूवुः
कथमेतदेवमिति ॥ ३ ॥

कथमेतदिति । एतत्त्व(द)हमेवैतदित्याहुक्तम् । एवं यथाभूतं कथमित्यर्थः ॥३॥

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्य-
थेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने
सर्वे एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकर-
राजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च
प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

स च प्राणस्तेषामश्रद्धधानतामालक्ष्याभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इवेदमु-
त्क्रान्तवानिव * सरोषान्निरपेक्षस्तस्मिन्नुत्क्रामति यद्वृत्तं तद्दृष्टान्तेन
प्रत्यक्षी करोति । तस्मिन्नुत्क्रामति सत्यथानन्तरमेवेतरे सर्व एव प्राणा-
श्चक्षुरादय उत्क्रामन्त उच्चक्रमिरे । तस्मिंश्च प्राणे प्रतिष्ठमाने तूष्णीं
भवत्यनुत्क्रामति सति सर्व एव प्रातिष्ठन्ते तूष्णीं व्यवस्थिता अभूवन् ।
तैस्तत्र यथा लोके मक्षिका मधुकराः स्वराजानं मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं
प्रति सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते प्रति-
तिष्ठन्ति । यथाऽयं दृष्टान्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं चेत्यादयस्त उत्सृ-
ज्याश्रद्धधानतां बुद्ध्वा प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति स्तुव-
न्ति ॥ ४ ॥

* सरोषत्वादिति वक्तुं युक्तम् ।

१ क. च. 'ति चास्मि' । २ घ. च. 'मुत्क्राम' । ३ क. 'मुत्क्रामत इवोत्क्रामतीवे' । च.
'मुत्क्रामत इवोत्क्रान्त' । ४ क. 'मन्त्युच्चक्रमुः । त' । ५ क. तद्यथा ।

उत्क्रान्तवानिवेति । अत्यन्तोत्क्रान्त्यभावादिवशब्दः । निरपेक्ष इति । स्वब-
मेवेत्यर्थः । दृष्टान्तेनेति । तत्र यथे(तद्यथे)ति वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

कथम्—

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायु-
रुष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

एष प्राणोऽग्निः संस्तपति ज्वलति । तथैष सूर्यः सन्प्रकाशते ।
तथैष पर्जन्यः सन्वर्षति । किंच मघवानिन्द्रः सन्प्रजाः पालयति जि-
वांस्रत्यसुररक्षांसि । एष वायुरावहप्रवहादिभेदः । किंचैष पृथिवी रयि-
र्देवः सर्वस्य जगतः सन्मूर्तमसदमूर्तं चामृतं च यद्देवानां स्थितिकारणं
किं बहुना ॥ ५ ॥

सूर्यः सन्निति । तपतीत्यनुषङ्गः । संतापयतीत्यर्थः । आवहप्रवहादीति । आव-
हादयः सप्त वायुगुणास्तथाभूतः सन्मेघाञ्ज्योतिश्चकादींश्च वहतीति शेषः । एष देवः
पृथिवी सन्सर्वस्य जगतो धारयिता रयिश्चन्द्रः सन्सर्वं पुष्पातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । ऋचो
यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

अरा इव रथनाभौ श्रद्धादि नामान्तं सर्वं स्थितिकाले प्राण एव
प्रतिष्ठितम् । तथर्चो यजूंषि सामानीति त्रिविधा मन्त्रास्तत्साध्यश्च
यज्ञः क्षत्रं च सर्वस्य पालयितृ ब्रह्म च यज्ञादिकर्मकर्तृत्वेऽधिकृतं
चैवैष प्राणः सर्वम् ॥ ६ ॥

श्रद्धादीति । प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योतिराप इत्यादिना वक्ष्यमाणधोडशकलात्मक
इत्यर्थः । ब्रह्म चेति । ब्राह्मणजातिरित्यर्थः । शब्दार्थमाह—यज्ञादीति । अधिकृतं
सर्वमेवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

किंच—

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं प्राण
प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे चरसि पितुर्मातुश्च प्रतिरूपः * सन्प्र-

* अत्र प्रतिशब्दष्टीकायां प्रशब्दश्चाधिकः ।

१ क. किंच व° । २ क. °र्वं शरीरं स्थि° ।

तिजायसे प्रजापतित्वादेव प्रागेव सिद्धं तव * मातृपितृत्वं सर्वदेहदेहा-
कृतिच्छन्नैकः प्राणः सर्वात्माऽसीत्यर्थः । तुभ्यं त्वदर्थं या इमा मनु-
ष्याद्याः प्रजास्तु हे प्राण चक्षुरादिद्वारैर्बलिं हरन्ति । यस्त्वं प्राणैश्च-
क्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्वशरीरेष्वतस्तुभ्यं बलिं हरन्तीति युक्तम् ।
भोक्ता हि यतस्त्वं तथैवान्यत्सर्वं भोज्यम् ॥ ७ ॥

किंचेति । यः प्रजापतिर्विराट्सोऽपि त्वमेवेत्यन्वयः । पितुर्गर्भे रेतोरूपेण मातु-
र्गर्भे पुत्ररूपेण यश्चरति पश्चात्तयोरेव प्रतिरूपः सन्सदृशः सन्यः प्रजायते स त्वमेव
प्रजायस इत्यन्वयः । प्रतिशब्दार्थ उक्तः—प्रतिरूपः सन्निति । ननु प्राणस्य पुत्र-
रूपत्वमेवोक्तं न तु * पितृमातृरूपत्वं तत्कस्मादत आह—प्रजापतित्वादेवेति ।
तस्य सर्वात्मत्वादित्यर्थः । निष्कृष्टार्थमाह—सर्वदेहेति । अत्रापि निष्कृष्टार्थमाह—
भोक्ता हीति । अतस्तवैवेत्यतःशब्दाध्याहारेण योज्यम् ॥ ७ ॥

किंच—

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

देवानामिन्द्रादीनामसि भवसि त्वं वह्नितमो हविषां प्रापयितृतमः ।
पितॄणां नान्दीमुखे श्राद्धे या पितृभ्योः दीयते स्वधाऽन्नं सा देवर्षधान-
मपेक्ष्य प्रथमा भवति । तस्यां अपि पितृभ्यः प्रापयिता त्वमेवेत्यर्थः ।
किंचर्षीणां चक्षुरादीनां प्राणानामङ्गिरसामङ्गिरसभूतानामथर्वणां
तेषामेव 'प्राणो वाऽथर्वा' इति श्रुतेः । चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं
देहधारणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि ॥ ८ ॥

हविषां प्रापयितृतम इति । वह्निशब्दे वहनाद्बह्निरिति यौगिक इत्यर्थः ।
प्रथमा भवतीति । यज्ञादिदेवै(व)कर्मणि प्रथमं नान्दीमुखश्राद्धस्यावश्यकर्तव्य-
त्वात्सा प्रथमेत्यर्थः । ऋष गताविति धातोर्ज्ञानार्थत्वाद्दृषिशब्दस्य ज्ञानजनकचक्षुराद्य-
र्थत्वमित्यर्थः । अङ्गिरसभूतानामिति । प्राणामावेऽङ्गानां शोषदर्शनात्तेषामङ्गिरसत्व-
मित्यर्थः । मुख्यप्राणस्याथर्वत्वं श्रुत्याऽमिहितं यद्यपि तथाऽपि चक्षुरादीनामपि तदंश-
त्वादथर्वशब्दार्थत्वमिति भावः ॥ ८ ॥

* मध्यमपदलोपी समासः ।

१ क. °च्छन्न एकः । २ क. पितॄणां । ३ घ. च. °पितॄणां । ४ क. च. °प्रदान° । ५ ख.
ग. घ. ङ. °स्यापि ।

किंच—

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमेश्वरस्त्वं हे प्राण तेजसा वीर्येण रुद्रोऽसि संहरञ्जगत् । स्थितौ च परि समन्ताद्रक्षिता पालयिता परिरक्षिता त्वमेव जगतः सौम्येन रूपेण । त्वमन्तरिक्षेऽजस्रं चरस्युदयास्तमयाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

इहेन्द्रशब्देन परमेश्वरत्वमुच्यते मघवानित्यनेन त्विन्द्र उक्त इति भेदमाह—इन्द्रः परमेश्वर इति । वीर्येण संहारसामर्थ्येनेत्यर्थः । सौम्येनेति । विष्ण्वादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आनन्द-

रूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

यदा पर्जन्यो भूत्वाऽभिवर्षसि त्वमथ तदाऽन्नं प्राप्येमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा प्राण ते तवेमाः प्रजाः स्वात्मभूतास्त्वदन्नसंवर्धितास्त्वदभिवर्षणदर्शनमात्रेण चाऽऽनन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यस्तिष्ठन्ति । कामायेच्छातोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥ १० ॥

॥ १० ॥

किंच—

व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥ ११ ॥

प्रथमजत्वादन्यस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो व्रात्यस्त्वंम् । स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राणैकऋषिस्त्वमाथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामाऽग्निः सन्नत्ता सर्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः । साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवादनीयस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिश्च हे मातरिश्चन्नोऽस्माकम् । अथवा मातरिश्चनो वायोस्त्वम् । अतश्च सर्वस्यैव जगतः पितृत्वं सिद्धम् ॥ ११ ॥

असंस्कृत इति । संस्कारहीनो व्रात्य इति स्मृतेरित्यर्थः । अनेन स्वतःशुद्धत्वं

१ ग. श्वन्, अः, अकारो ब्रह्मविष्णुश्वेत्यर्थान्तरं नोऽस्मा' ।

विवाक्षितमित्याह—स्वभावत एवेति । मातरिश्वेति । मातरिश्व न इत्यत्र नलोप-
च्छान्दस इत्यर्थः । वायोस्त्वामिति । पितेत्यनुषङ्गः । अस्मिन्व्याख्याने वायुमात्र-
पितृत्वादस्मदादिसर्वपितृत्वमनुक्तं स्यादत आह—अतश्चेति । अस्मदादिसर्वजनक-
त्वाद्वायोस्तज्जनकस्याऽऽकाशात्मनः प्राणस्य सर्वजनकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥

किं बहुना—

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्वती । या
श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संकल्पादिव्यापारेण संतता समनु-
गता तनूस्तां शिवां शान्तां कुरु मोत्क्रमीरुत्क्रमणेनाशिवां मा कार्षी-
रित्यर्थः ॥ १२ ॥

वाचि प्रतिष्ठितेति । वाच्यपानरूपा तनूः प्रतिष्ठिता । श्रोत्रे व्यानरूपा । चक्षुषि
प्राणरूपा । मनसि समानरूपा । 'स प्राणस्तच्चक्षुः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं सोऽपानः सा वाक्स
समानस्तन्मनः' इति श्रुतेरित्यर्थः । उत्क्रमणेनेति । प्राणोत्क्रमणे सत्यपानाद्यात्मिका
वागादिरूपा तनूरशिवा कार्यायोग्या स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

किं बहुना—

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् । मातेव

पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अस्मिन्लोके प्राणस्यैव वशे सर्वमिदं यत्किंचिदुपभोगजातं त्रिदिवे
तृतीयस्यां दिवि च यत्प्रतिष्ठितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एवे-
क्षिता रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मान् रक्षस्व पालयस्व । त्वन्निमित्ता
हि ब्राह्म्यः क्षात्रियाश्च श्रियस्तास्त्वं श्रीश्च श्रियश्च प्रज्ञां च त्वात्स्थि-
तिनिमित्तां विधेहि नो विधत्स्वेत्यर्थः । इत्येवं सर्वात्मतया वागादिभिः
प्राणैः स्तुत्या गमितमहिमां प्राणः प्रजापतिरत्तेत्यवधृतम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये

द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

ब्राह्म्य इति । ऋगादिमन्त्ररूपा ब्राह्म्यः श्रियः । 'ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः । क्षात्त्र्यः प्रसिद्धा धनाद्यैश्वर्यरूपाः । अस्मिन्प्रश्ने निर्धारितं गुणं संगृह्याऽऽह—इत्येवमिति । इदं वरिष्ठत्वादेरुपलक्षणम् ॥ १३ ॥
इत्यानन्दज्ञानविरंचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः प्रश्नः ।

—०—:०:—०—

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणो ह्येवं प्राणैर्निर्धारिततत्त्वैरुपलब्धमहिमाऽपि संहतत्वात्स्यादस्य कार्यत्वमतः पृच्छामि । भगवन्कुतः कस्मात्कारणादेष यथावधृतः प्राणो जायते । जातश्च कथं केन वृत्तिविशेषेणाऽऽयात्यस्मिञ्शरीरे । किंनिमित्तकमस्य शरीरग्रहणमित्यर्थः । प्रविष्टश्च शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छरीरादुत्क्रमते उत्क्रामति । कथं बाह्यमधिभूतमधिदैवतं चाभिधत्ते धारयति कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

एवं प्रजापतित्वात्तृत्वादिगुणजातं निर्धार्य प्राणस्योत्पत्त्यादि निर्धारयंस्तदुपासनां विधातुं प्रश्नान्तरमवतारयति—अथेति । वैदर्भिप्रश्नानन्तरमित्यर्थः । प्राणैरिति । यैर्वागादिप्राणैराकाशादिभिश्च प्राणस्य तत्त्वमुपलब्धं तैरित्यर्थः । प्राणस्य पूर्वोक्तमहिमत्वादेवोत्पत्तिशङ्काभावात्कुत इति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—अपि संहतत्वादिति । अनेकात्मकत्वात्सावयवत्वादित्यर्थः । शरीरग्रहणमिति । शरीरप्रवेश इत्यर्थः । प्रातिष्ठित इति । आङ्प्रश्लेषाद्दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मि-
ष्टोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

१ क. प्राणैर्द्वेषं निर्धारिततत्त्व उप° । २ ख. °वं निर्धारिततत्त्व उप° । ३ घ. ङ. °तत्त्वा उप । ४ क. °दैवं चा° । ज. °दैवं वाऽभि° । ५ क. °ति धारयतीति शेषः ॥ १ ॥

एवं पृष्ठस्तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः प्राण एव तावद्दुर्विज्ञेयत्वाद्वि-
षमप्रश्नार्हस्तस्यापि जन्मादि त्वं पृच्छस्यतोऽतिप्रश्नान्पृच्छसि । ब्रह्मि-
ष्ठोऽसीत्यतिशयेन त्वं ब्रह्मविदतस्तुष्टोऽहं तस्मात्ते तुभ्यं ब्रवीमि यत्पृष्टं
शृणु ॥ २ ॥

विषमेति । विषमं दुर्घटं यथा तथा प्रश्नार्ह इत्यर्थः । अतिप्रश्नानिति । त्वद-
न्येषां प्रश्नानतिक्रान्तानन्यदीयप्रश्नागोचरान्सूक्ष्मप्रश्नान्प्रष्टव्यार्थानित्यर्थः । अतिशये-
नेति । अपरब्रह्मापेक्षयाऽतिशयितमुख्यब्रह्मविदसि त्वमिति प्रोत्साहार्यं स्तौतीति
भावः ॥ २ ॥

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छायेत-
स्मिन्नेतदाततं मनोऋतेनाऽऽयात्यस्मिञ्शरीरे ॥ ३ ॥

आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यादैष उक्तः प्राणो जायते । कथ-
मित्यत्र दृष्टान्तः । यथा लोक एषा पुरुषे शिरःपाण्यादिलक्षणे निमित्ते
छाया नैमित्तिकी जायते तद्वदेतस्मिन्ब्रह्मण्येतत्प्राणाख्यं छायास्थानीय-
मनूतरूपं तत्त्वं सत्ये पुरुष आततं समर्पितमित्येतत् । छायेव देहे मनो-
कृतेन मनःसंकल्पेच्छादिनिष्पन्नकर्मनिमित्तेनेत्येतद्वक्ष्यति हि पुण्येन
पुण्यमित्यादि । तदेव सक्तः सह कर्मणेति च श्रुत्यन्तरात् । आयात्या-
गच्छत्यस्मिञ्शरीरे ॥ ३ ॥

‘ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः, अक्षरात्परतः परः ’ ‘ एतस्माज्जायते प्राणः ’ इति
मन्त्रावत्र संवादयितुं तद्वतविशेषणान्याह—परस्मादिति । अत्र दृष्टान्त इति ।
तस्यानूतत्वार्थं दृष्टान्त उच्यत इत्यर्थः । छायेति । प्रतिबिम्बादिरूपेत्यर्थः । एत-
स्मिन्निति । प्रकृते जनक आत्मनि ब्रह्मणीत्यर्थः । कथमायातीत्यस्योत्तरमाह—
मनोऋतेनेति । संधिरार्थः । तदेव सक्त इति । अस्य कर्मिणो मनो यस्मिन्फले
निषक्तं संसक्त आसक्तः संस्तदेव फलं कर्मणा सहैतीति श्रुतौ च शरीरग्रहणं कर्म-
साध्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

यथा सम्राडेषाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एतान्ग्रा-
मानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्रा-
णान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

यथा येन प्रकारेण लोके राजा सम्राडेव ग्रामादिष्वधिकृतान्वानि-
युङ्क्ते । कथम् । एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानाधितिष्ठस्वोति । एवमेव यथा
दृष्टान्तः । एष मुख्यः प्राण इतरान्प्राणांश्चक्षुरादीनात्मभेदांश्च पृथक्पृ-
थगेव यथास्थानं संनिधत्ते विनियुङ्क्ते ॥ ४ ॥

आत्मानं वा प्रविभज्येत्यस्योत्तरं दृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । इतरानिति ।
इतरांश्चक्षुरादीन्यथास्थानमक्षयादिगोलकस्थाने संनिधत्ते संनिधापयति । आत्मभेदा-
न्मुख्यप्राणस्य वृत्तिभेदान्प्राणापानादीन्वाय्वादिषु नियुङ्क्त इति । अत्र श्रुत्या नेत्रा-
दीनां चक्षुरादिस्थानानां स्पष्टत्वात्तानि नोक्तानीति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

तत्र विभागः—

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासि-
काभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु
समानः । एष ह्येतद्भुतमन्नं समं नयति
तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

पायूपस्थे पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन्नपानमात्मभेदं मूत्रपु-
रीषाद्यपनयनं कुर्वन्तिष्ठति संनिधत्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं
च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रे । मुखनासिकाभ्यां च मुखं च नासिका
च ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां च निर्गच्छन्प्राणः स्वयं सम्राट्स्थानीयः
प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्याम् । समा-
नोऽशितं पीतं च समं नयतीति समानः । एष हि यस्माद्यदेतद्भुतं भुक्तं
पीतं चाऽऽत्माग्नौ प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति तस्मादशितपीतेन्धनादग्नेरौद-
र्याद्भृदयदेशं प्राप्तादेताः सप्तसंख्याका अर्चिषो दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो
भवन्ति * शीर्षण्यः । प्राणद्वारा दर्शनश्रवणादिलक्षणरूपादिविषयप्र-
काशा इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

यः कुर्वन्तिष्ठति तं संनिधत्ते विनियुङ्क्त इत्यर्थः । मध्य इति । प्राणापानयो-
र्मध्ये या नाभिस्तस्यां समानः प्रतितिष्ठतीत्यन्वयः । समानशब्दार्थमुक्तं श्रुत्यारूढं
करोति—एष हीति । आत्माग्नविति । आत्मनि शरीरेऽग्निर्जाठराग्निस्तस्मिन्नि-
त्यर्थः । एवं हुतपदबलादन्नस्य हविष्टं जाठराग्नेराहवनीयत्वं प्रक्षेपस्य होमत्वं चोक्त्वा

* शीर्षण्यप्राणद्वारेति क्वचित्पाठः स एव साधीयान् ।

शीर्षण्यसप्तद्वाराभिर्गतानां ज्ञानानामर्चिष्टं वक्तुं तस्मादेता इति वाक्यं व्याचष्टे—
तस्मादिति । प्राप्तादिति । अग्नेरौदर्याद्धेतोः प्राप्तपरिपाकादन्नरसादन्ननाडीद्वारा देहं
प्राप्तं नाडीस्थानं हृदयं प्राप्तादन्नरसादिति शेषः । दर्शनद्वयं श्रवणद्वयं प्राणद्वयं मुखं
चैकं रसना(न)मिति सप्तार्चिषः । जाठराग्निपाकजन्यान्नरसबलेन दर्शनादीनां प्रवृत्ते-
स्तेषु तद्वर्चिष्टारोप इत्यर्थः ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां
शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशा-
खानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

हृदि ह्येष पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृदयाकाश एष आ-
त्माऽऽत्मना संयुक्तो लिङ्गात्मा । अत्रास्मिन्हृदय एतदेकशतमेकोत्तरशतं
संख्यया प्रधाननाडीनां भवतीति । तासां शतं शतमेकैकस्याः प्रधान-
नाड्या भेदाः । पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वे द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च
सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रतिप्रति-
नाडीशतं संख्यया प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु
व्यानो वायुश्चरति । व्यानो व्यापनात् । आदित्यादिव रश्मयो
हृदयात्सर्वतो गामिनीभिर्नाडीभिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो वर्तते ।
संधिस्कन्धमर्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्त्योश्च मध्य उद्भूतवृत्तिर्वा-
र्यवत्कर्मकर्ता भवति ॥ ६ ॥

व्यानस्य नाडीरूपं स्थानं दर्शयितुं नाडीनामुत्पत्तिस्थानं वक्तुमाह—हृदीत्या-
दिना । हृदयस्य लिङ्गात्मस्थानत्योक्तेः । प्रयोजनं तु केचिद्योगिनो नाभिकन्दस्य
नाड्युत्पत्तिस्थानत्वं वदन्ति तन्निराकरणम् । तत्रैव लिङ्गात्मनः संचरणार्था नाड्यः ।
नाडीभिः प्रत्यवसृप्येत्यादिश्रुतेः । तत्रैव लिङ्गात्मनो हृदयस्थानत्वे तत्संचारमार्ग-
भूतनाडीनामपि तदेवोत्पत्तिस्थानम् । अन्यथा प्रदेशान्तरस्थनाडीनां तन्मार्गत्वायोगात् ।
द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरतितमामितिष्ठन्त इति श्रुतेश्चेति । लिङ्गशरीरस्याऽऽत्म-
त्वमात्मोपाधित्वेन तद्योगादित्याह—आत्मना संयुक्त इति । यस्मालिङ्गात्मा
हृदि वर्तते तत्संचारमार्गभूतनाडीनामपि तदेव स्थानमित्याह—अत्रेति । नाडीनां
शरीरविधारकत्वेन प्रसिद्धत्वं वक्तुमेतदिति विशेषणम् । तस्य स्पष्टत्वाद्भाष्ये
न व्याख्यातम् । एकैकस्या नाड्याः शाखानाड्यः शतं शतं भवतीत्याह—

१ क. च. 'त्मसं' । २ क. 'त्मा जीवात्मैत्यर्थः । अ' । ३ ग. घ. ङ. 'त्रैवं लि' । ४ क.
'गार्थं ना' । ५ क. च. 'त्मसं' । ६ ख. 'व्यानम्' ।

तासामिति । ततश्च शतोत्तरमयुतं शाखानाड्य इत्यर्थः । शाखानाडीनां च प्रत्येकं द्व्यधिकसप्ततिसहस्राणि प्रतिशाखानाड्यः सन्तीत्याह—पुनरपीति । सप्ततिरिति पदस्य संख्याप्रधानत्वे सहस्राणीत्यस्य तेन सामानाधिकरण्यायोगात्षष्ठ्यन्ततया व्याचष्टे—सहस्राणामिति । प्रतिशाखेति । प्रतिशाखाभ्यो निर्गतां अल्पशाखाः प्रतिशाखाः । द्वासप्ततिरित्यत्र वीप्सार्थमाह—प्रतिप्रतीति । प्रतिप्रतिनाडीशतमित्य-
नन्तरमेकैकस्या इत्यनुषङ्गः । तथा च प्रतिप्रतिनाडीशतमेकैकस्या नाड्याः प्रतिशाखा-
नाडीनां द्वासप्ततिसहस्राणि भवन्तीत्यर्थः । तथा च मूलशाखाप्रतिशाखानाड्यो
मिलित्वा द्वासप्ततिकोट्यो द्वासप्ततिलक्षाणि दशसहस्रं च शतद्वयमेका च भवन्तीति
द्रष्टव्यम् । एवं नाडीरुक्त्वा व्यानस्य तत्स्थानत्वमाह—आस्विति । सूक्ष्मासु नाडीषु
विद्यमानस्य व्यानस्य कथं व्यापकत्वमित्याशङ्क्य नाडीनां सर्वदेहव्याप्तेस्तत्स्थस्यापि
व्यानस्य तद्द्वारा व्याप्तिरित्याह—आदित्यादिवेति । यथाऽऽदित्याद्विनिर्गत्य
रश्मयः सर्वतो गतास्तथा हृदयात्सर्वतोगामिन्यो नाड्यस्ताभिरिति योज्यम् । सा-
मान्येन सर्वशरीरव्याप्तावपि विशेषस्थानमाह—संधीति । प्राणेति । उच्छ्वासनिःश्वास-
योः प्राणापानवृत्तयोरभावे व्यानवृत्तिरुद्भवतीत्यर्थः । धीर्यवदिति । अथ यः प्राणा-
पानयोः संधिः स व्यान इत्युक्त्वा यानि धीर्यवन्ति कर्माणि बलवता पुरुषेण साध्या-
नि धनुरायमनादीनि तान्यप्राणन्नपानन्करोतीति श्रुत्यन्तरोक्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति

पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

अथ या तु तत्रैकशतानां नाडीनां मध्य ऊर्ध्वगा सुषुम्नाख्या नाडी
तथैकयोर्ध्वः सन्नुदानो वायुरापादतलमस्तकवृत्तिः संचरन्पुण्येन कर्मणा
शास्त्रविहितेन पुण्यं लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति । पापेन
तद्विपरीतेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिलक्षणम् । उभाभ्यां समप्रधा-
नाभ्यां पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

इदानीमुदानस्य स्थानं वदन्केनोत्क्रमत इत्यस्योत्तरमाह—या त्विति । उभाभ्यां
समप्रधानाभ्यामिति । अनेन पुण्याधिक्ये देवलोकं पापाधिक्ये नरकलोकं नयतीति
पूर्वं व्याख्यातं भवति ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं

चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या
देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा
यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदेवतं बाह्यः प्राणः । स एष उदयत्युद्गच्छति । एष ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं चाक्षुषं प्राणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आलोकं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता प्रसिद्धा सैषा पुरुषस्यापानमपानवृत्तिमवष्टभ्याऽऽकृष्य षशीकृत्याथ एवापकर्षणेनानुग्रहं कुर्वती वर्तत इत्यर्थः । अन्यथा हि शरीरं गुरुत्वात्पतेस्मावकाशे वोद्गच्छेत् । यदेतदन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्योर्य आकाशस्तत्स्थो वायुराकाश उच्यते । मञ्चस्थवत् । स समानः समानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थः । समानस्यान्तराकाशस्थत्वसामान्यात् । सामान्येन च यो बाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्याद्द्वयानो व्यामनुगृह्णानो वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरमाह—आदित्य इति । या देवता प्रसिद्धेति । अग्निदेवता पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोक इति श्रुतेरग्निसंबद्धा(न्वा?) वगमादित्यर्थः । अवष्टभ्येत्यनन्तरमध्याहारेण वाक्यं पूरयति—अथ एवापकर्षणेनेति । वृत्तार्थं स्तम्भादेरुर्ध्वमुखेन निखातस्य परितो विद्यमानरज्जुभिरथ एवापकर्षणेन पतनाभाववदथ एवापकर्षणेन शरीरस्य पतनाभावः सिध्यतीत्यर्थः । अनुग्रहमिति । शरीरधारणलक्षणमित्यर्थः । अन्यथेति । पृथिवीदेवताया विधारणाकरणे गुरुत्वात्पानेनाथ आकर्षणाच्च सावकाशे भूम्यादिपतनप्रतिबन्धकाभावस्थले पतेदित्यर्थः । अन्तरा यदाकाश इति वाक्यं व्याचष्टे—यदेतदिति । यदिति क्लीबत्वं छान्दसमित्याह—य आकाश इति । मञ्चस्थवदिति । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चशब्देन मञ्चस्था यथा लक्ष्यन्ते तथाऽऽकाशशब्देन तत्स्थो वायुर्लक्ष्यत इत्यर्थः । स समान इति । सामानाधिकरण्यमनुग्राह्यानुग्राहकयोरभेदोपचारादित्याह—समानमनुगृह्णान इति । एवमुत्तरत्राप्यनुग्रहे हेतुमाह—समानस्येति । शरीरान्तराकाशस्थत्वं समानस्य द्यावापृथिव्यन्तराकाशस्थत्वं बाह्यवायोरित्यन्तराकाशस्थत्वं तयोस्तुल्यमित्यर्थः । वायुर्व्यान इत्यत्र त्वन्तराकाशस्थत्वं विशेषरहितं वायुसामान्येन समुच्चीयत इति न पूर्वाभेद इत्याह—सामान्येनेति ॥ ८ ॥

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ।

पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥

यद्वाह्यं ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीर उदान उदानं वायुम-
नुगृह्णाति स्वेन प्रकाशेनेत्याभिप्रायः । यस्मात्तेजःस्वभावो बाह्यतेजोनु-
गृहीत उत्क्रान्तिकर्ता तस्माद्यदा लौकिकः पुरुष उपशान्ततेजा भवति ।
उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमुर्षु
विधात् । स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथम् । सहेन्द्रियैर्मनसि
संपद्यमानैः प्रविशद्भिर्वागादिभिः ॥ ९ ॥

तेजो ह वा इति वाक्यं व्याचष्टे—यद्वाह्यमिति । पूर्वमादित्यात्मकं विशेषतेज
उक्तमत्र तेजःसामान्यमुच्यते इति न पौनरुक्त्यमित्याह—सामान्यं तेज इति । एव-
मादित्यादिना रूपेण मुख्यप्राणस्य प्राणापानसमानोदानव्यानानुग्राहकत्वोक्त्याऽध्यात्मं
प्राणादिवृत्त्यनुग्राहकत्वमुक्तम् । आदित्याग्न्याकाशसामान्यवायुतेजोरूपी सन्बाह्यम-
धिदेवमादित्यादिकं धारयतीत्युक्तम् । तद्रूपेणावस्थानमेव तद्वारणं प्राणापानाद्यनुग्रहेण
चक्षुराद्यनुग्रहोक्तेस्तद्द्वारा तद्ग्राह्याधिभूतविधारकत्वमुक्तम् । स प्राणस्तच्चक्षुः सोऽपानः
सा वाक्स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स समानस्तन्मनः स उदानः स वायुरिति श्रुत्यन्तरे चक्षुरादी-
नां प्राणाद्यात्मकत्वोक्तेश्चक्षुराद्यनुग्राहकत्वोक्त्या चक्षुरादिरूपाध्यात्माविधारकत्वं चोक्त-
मिति कथं बाह्यमभिषत्ते कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । तेजस उदानवाह्य-
नुग्राहकत्वं व्यतिरेकप्रदर्शनेन साधयति—यस्मादिति । यस्मात्तेजःस्वभाव उत्क्रान्तिकृ-
दप्युदानवायुर्बाह्यतेजोनुगृहीतः सन्नेव शरीरे वर्तते तस्माज्जीवन्जीवनहेतुकर्मोपरमे बाह्य-
तेजोनुग्रहाभावेनोपशान्ततेजा मुमुर्षुर्भवतीत्यन्वयः । स्वाभाविकमिति । जाठराग्निकृतं
हस्तादिना स्वशरीरस्पर्शं सत्युष्णत्वेनोपलभ्यमानं तेज इत्यर्थः । भवत्युत्पद्यते इति
भवः शरीरमित्यर्थः । शरीरान्तरप्रतिपत्तिरात्मनोऽक्रियस्य न भवतीति शङ्कते—
कथमिति । इन्द्रियोपाधिवशादित्याह—सहेति । मनसि संपद्यमानैरिन्द्रियैः सह
शरीरान्तरं प्रतिपद्यते इति पूर्वेणान्वयः ॥ ९ ॥

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ।

सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

मरणकाले यच्चित्तो भवति तेनैव चित्तेन संकल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं

१ क. वै । ख. ग. च. वाव° । २ ख. घ. ङ. वा । च. वाव । ३ क. च. वाव । ४ च.
°न्तिदोऽप्यु° । ५ ख. ग. घ. ङ. °वनजी° । ६ क. °नैष जीवन्विते° ।

मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन्मुख्यया प्राण-
वृत्त्यैवावतिष्ठत इत्यर्थः । तदाऽभिवदन्ति ज्ञातय उच्छ्रवसिति जीव-
तीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः सन्सहाऽऽत्मना स्वामिना
भोक्त्रा स एवमुदानवृत्त्यैव युक्तः प्राणस्तं भोक्तारं पुण्यपापकर्मवशाद्य-
थासंकल्पितं यथाभिप्रेतं लोकं नयति प्रापयति ॥ १० ॥

उक्तशरीरान्तरप्राप्तिमेवोत्क्रान्तिक्रमप्रदर्शनेन स्पष्टीकर्तुं यच्चित्त इत्यादि वाक्यं
तदपेक्षिताध्याहारं कुर्वन्व्याचष्टे— मरणोति । यच्चित्त इति । यदेव देवतिर्यगादि
शरीरं सम्यगिति चित्ते यस्य स यच्चित्त इत्यर्थः । प्राणं प्रत्यागमनं लोकव्यवहारेण
प्रथयति—तदेति । तेजसा तेजोनुगृहीतयोदानवृत्त्येत्यर्थः । एवमूतो भोक्तो(वत्रु)दान-
संयुक्तः प्राणः कं नयतीत्यपेक्षायां तमेव भोक्तारं नयतीति वदन्वाक्यार्थमाह—स
एवमिति । एवकारस्य तमेवेत्यन्वयः । यथासंकल्पितमिति । कर्मज्ञानादिसाधना-
नुष्ठानदशायां संकल्पितं मरणकाले वासनारूपेण पुनरभिव्यक्तं लोकं देवादिशरीर-
मित्यर्थः ॥ १० ॥

य एवं विद्वान्प्राणं वेद । न हास्य प्रजा
हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

यः कश्चिदेवं विद्वान्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्त्यादिभिः प्राणं वेद
जानाति तस्येदं फलमैहिकमामुष्मिकं चोच्यते । न हास्य नैवास्य वि-
दुषः प्रजा पुत्रपौत्रादिलक्षणा हीयते छिद्यते । पतिते च शरीरे प्राण-
सायुज्यतयाऽमृतोऽमरणधर्मा भवति । तदेतस्मिन्नर्थे संक्षेपाभिधायक एव
श्लोको मन्त्रो भवति ॥ ११ ॥

एवं प्राणस्वरूपं निर्धार्य तदुपासनं विधत्ते—यः कश्चिदिति । उत्पत्त्यादि-
मिर्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टम् । आत्मनः प्राणो जायते, मनःकृताभ्यां धर्माधर्माभ्यां
शरीरं गृह्णाति । आत्मानं च पञ्चधा विमज्य पायूपस्थयोरपानं, स्वस्वरूपं प्राणं
चक्षुःश्रोत्रयोः, नाभौ समानं, नाडीसमूहे व्यानम्, उदानं च सुषुम्नायां स्थाप-
यति । उदानेनोत्क्रामति, बाह्यैः प्राणापानव्यानसमानोदानानुग्राहकैरादित्यपृथिवीदे-
वताकाशवायुतेजोरूपैरधिदेवमादित्यादिकृतानुग्रहैरध्यात्मं चक्षुर्वाक्श्रोत्रमनस्त्वक्चक्षुरा-
दिग्राह्यमधिभूतं च धारयति । स एवोदानवृत्त्या भोक्त्रा च युक्तो भोक्तारं लोका-
न्तरं नयति । स एव च वरिष्ठः प्रजापतिरत्ता चेत्येवं प्राणं वेदेत्यर्थः । ऐहिकफल-
मुक्त्वाऽऽमुष्मिकफलमाह—पतित इति । अमृतत्वं च नात्र मुख्यं किंतु प्राणसायुज्य-

१ क. च. °दा हि व° । २ क. घ. °यन्तेऽमृ° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. प्रजाः । ४ क. ङ.
°यते हीयन्ते छिद्यन्ते । प° । ख. ग. घ. °यन्ते छिद्यन्ते प° ।

मेवेत्याह—प्राणेति । इदं कामिनः, निष्कामस्य तु चित्तैकाग्र्यम् । तच्छुद्धिद्वारा मुख्यमेवामृतत्वं भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्या-
त्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतम-
श्नुत इति ॥ १२ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

—०—:०:—०—

उत्पत्तिं परमात्मनः प्राणस्याऽऽयतिमागमनं मनोकृतेनास्मिञ्शरीरे स्थानं स्थितिं च पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं च स्वाम्यमेव सम्राडिव (?) प्राणवृत्तिभेदानां पञ्चधा स्थापनम् । बाह्यमादित्यादिरूपेणाध्यात्मं चैव चक्षुराद्याकारेणावस्थानं विज्ञायैवं प्राण(?)ममृतमश्नुत इति । विज्ञायामृतमश्नुत इति द्विर्वचनं प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये तृतीयः प्रश्नः ॥३॥

आयतिमिति । आयातिमित्यर्थः । ह्रस्वत्वं छान्दसम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः प्रश्नः ।

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ।

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरं सर्वं परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्यसाधनलक्षणमनित्यम् । अथे-
दानीमसाध्यसाधनलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियविषयं शिवं शान्त-
मविकृतमक्षरं सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सबाह्याभ्यन्तरमजं वक्त-
व्यमित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते ।

एवं कर्मविद्यागतिश्रवणेन विरक्तस्य प्राणविद्यया चित्तैकाग्र्यतच्छुद्धिमतोऽत एव साधनचतुष्टयवतो मुख्याधिकारिणः परविद्योक्त्यर्थं प्रश्नत्रयमारभते—अथ हैनमिति । पूर्वविद्यैवामृतत्वोक्तेरुत्तरप्रश्नारम्भो व्यर्थ इत्यत आह—प्रश्नत्रयेणेति । संसार-

मिति । अतो न तन्मुख्यममृतत्वमित्यर्थः । तस्य संसारत्वे व्याकृतत्वं हेतुमाह—
 व्याकृतविषयमिति । व्याकृताश्रयं तदन्तर्गतमित्यर्थः । साध्यसाधनलक्षण-
 मिति । साध्यसाधनसंबन्धेन लक्ष्यतेऽभिव्यज्यत उत्पद्यत इति तथा । यद्वाऽपरब्र-
 ह्मणः प्राणस्य साध्यसाधनोभयात्मकत्वाद्वा तथा । तस्मादनित्यमित्यतोऽपि संसार-
 त्वमित्यर्थः । वक्ष्यमाण आत्मा तु न तथेत्याह—असाध्येत्यादिना । अतीन्द्रि-
 यविषयमिति । इन्द्रियविषयत्वमतिक्रान्तमित्यव्याकृतमकार्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः—
 अप्राणमिति । प्राणागोचरत्वेन तदात्मककर्मेन्द्रियागोचरत्वं मनोगोचरत्वेन ज्ञाने-
 न्द्रियागोचरत्वमुक्तम् । सुखरूपतामाह—शिवमिति । निवृत्तानर्थत्वमाह—शान्त-
 मिति । तत्र भावविकाररहितत्वं हेतुमाह—अविकृतमिति । अनेनोत्पत्तिपरिणा-
 मवृद्धयो निषिद्धाः । अक्षरमित्यपक्षयविनाशौ निषिद्धौ । उत्पत्तिनिषेधेन तदनन्तर-
 माव्यस्तित्वं निषिद्धम् । अत्र सर्वत्र हेतुः—सत्यमिति । कालत्रयेऽप्येकरूपमित्यर्थः ।
 तत्र ' अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ' इत्यादि वाक्यं मानमाह—परविद्या-
 गम्यमिति । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इति मन्त्रमप्याह—पुरुषारूपमिति । कथं पुरु-
 षशब्दोदितं पूर्णत्वं बाह्याभ्यन्तरवस्तुभेदादत आह—सबाह्येति । स एव बाह्याभ्य-
 न्तरात्मकस्तद्व्यतिरेकेण तदुभयं नास्तीत्यर्थः । प्रश्नत्रयमिति । यद्यपि पञ्चमः
 प्रश्नोऽपरविद्याविषय एव प्रणवोपासनविषयत्वात्तथाऽपि तस्य क्रममुक्तिफलत्वेन
 निर्विशेषात्मन्येव सविशेषब्रह्मप्राप्तिद्वारा पर्यवसानात्सोऽपि परविषय एवेति भावः ।

तत्र सुदीप्तादिवाग्नेर्यस्मात्परादक्षरात्सर्वे भावा विस्फुलिङ्गा इव
 जायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्युक्तं द्वितीये मुण्डके, के ते सर्वे भावा अक्ष-
 राद्विभज्यन्ते । कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापियन्ति । किंलक्षणं वा
 तदक्षरमिति । एतद्विवक्षयाऽधुना प्रश्नानुद्धावयति—

भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जा-
 ग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं
 भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे शिरःपाण्यादिमति कानि करणानि स्वपन्ति
 स्वापं कुर्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते । कानि चास्मिञ्जाग्रति जागर-
 णमनिद्रावस्थां स्वव्यापारं कुर्वन्ति । कतरः कार्यकरणलक्षणयोरेष
 देवः स्वप्नान्पश्यति । स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शनाभिवृत्तस्य जाग्रद्वदन्तः—
 शरीरे यद्दर्शनम् । तत्किं कार्यलक्षणेन देवेन निर्वर्त्यते किंवा करण-

१ क. च. 'माणात्मा । २ क. च. 'यमवि' । ३ क. 'वस्थाव्या' । ४ क. 'न्ति स्वव्यापा-
 राङ्कुर्वन्तीत्यर्थः । क' । ५ क. 'क्षणानां य एष ।

लक्षणेन केनचिदित्यभिप्रायः । उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्प्रसन्नं निरायासलक्षणमनाबाधं सुखं कस्यैतद्भवति । तस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नव्यापारादुपरताः सन्तः कस्मिन्नु सर्वे सम्यगेकीभूताः संप्रतिष्ठिताः । मधुनि रसवत्समुद्रं प्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठिता भवन्ति संगताः संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यर्थः । ननु न्यस्तदात्रादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक्पृथगेव स्वात्मन्यवतिष्ठन्त इत्येतद्युक्तं कुतः प्राप्तिः सुषुप्तपुरुषाणां करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनाशङ्कयाः प्रष्टुः । युक्तैव त्वाशङ्का । यतः संहतानि करणानि स्वाम्यर्थानि परतन्त्राणि च जाग्रद्विषये । तस्मात्स्वापेऽपि संहतानां पारतन्त्र्येणैव कस्मिंश्चित्संगतिर्न्याय्येति तस्मादाशङ्कानुरूप एव प्रश्नोऽयम् । अत्र तु कार्यकरणसंघातो यस्मिंश्च प्रलीनः सुषुप्तप्रलयकालयोस्तद्विशेषं बुभुत्सोः स को नु स्यादिति कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

एवं सामान्येन प्रश्नत्रयस्यापि संबन्धमुक्त्वा चतुर्थप्रश्नस्य प्रातिस्विकसंबन्धमाह-
तत्रेति । यस्मादित्यस्य किंलक्षणं वा तदक्षरमिति तच्छब्देनान्वयः । उक्तमिति । यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपास्तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्यमावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति मन्त्रेणेत्यर्थः । एतद्विवक्षयेति । मन्त्रोक्तार्थविस्तरानुवादित्वादस्य ब्राह्मणस्येति भावः । अत्राक्षरस्वरूपस्यैव विवक्षितत्वात्तन्निर्णयार्थं कानि स्वपन्तीत्यादिप्रश्नो जागरितादिना धर्मिविशेषनिर्धारणार्थः । अन्यथा तेषामात्मधर्मत्वशङ्कायां तन्निर्विशेषत्वनिर्णयासिद्धेः । भावानां स्वरूपविभागादिविवक्षा तु ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्तीति दृष्टान्तबलाद्यत्रैकीभावस्ततो विभागेन निर्ममनमित्यक्षर एकीभूतानां पृथिव्यादिकार्यकरणानामक्षराद्विभागप्रतीतेस्तावन्मात्रेण भाष्य उक्तेति द्रष्टव्यम् । तत्राऽऽद्यप्रश्नेन जागरितस्य धर्मी पृष्टः । स्वप्ने यस्य व्यापारोपरमे जागरितं नास्ति स तस्य धर्म इति (धर्मीति ?) निश्चेतुं शक्यत्वात् । द्वितीयेनावस्थान्नयेऽपि शरीररक्षणं कस्य धर्म इति पृष्टम् । जाग्रतोऽनुपरतव्यापारस्य प्राणस्य देहरक्षकत्वोपपत्तेः । तृतीयेन स्वप्नस्य धर्मी पृष्टः । चतुर्थेन सुषुप्तिधर्मी । सुखमहमस्वाप्सामिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शे सुखस्य सुषुप्तिसंबन्धावगमात् । पञ्चमप्रश्नेनावस्थान्नयविनिर्मुक्तमवस्थान्नयपर्यवसानभूमिरूपं तुरीयमक्षरं पृष्टमिति विवेकः । कार्येति । कार्यं शरीरं प्राणो वा, करणानि मनआदीनि । पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थं

१ ग. च. 'सुद्रप्र' । २ क. 'तिष्ठा भ' । ३ क. च. 'र्थकार' । ४ क. ख. ड. च. 'किंवा ल' । ५ क. च. 'सौम्य' । ६ ग. 'तादीनां ध' । ७ ख. ग. घ. ड. 'मेश' । ८ क. च. 'र्थकार' ।

पिण्डीकृत्याऽऽह—तत्किमिति । तत्पदं पूर्वापरयोः संबध्यते । प्रसन्नमिति । विषयसंपर्ककालुष्यराहित्यम् । [निरायासेति] । निरायासेन विक्षेपाभावमात्रेण लक्ष्यतेऽभिव्यज्यते निर्वातस्थापितदीपालोकवदनाबाधं विनाशरहितं सत्यमात्मस्वरूपमित्यर्थः । एतदिति । सुषुप्ते प्रकाशमानं सुखमहमस्वाप्समितिपरामर्शमूलभूतमित्यर्थः । तस्मिन्काल इति । यद्यपि पञ्चमेन प्रश्नेन तुरीयं पृच्छ्यते न सुषुप्तिस्तथाऽपि संसारदशायां सर्वोपाधिरहिततुरीयावस्थाभावेन विवेकत एव तस्य प्रदर्शनीयत्वात्तत्सुषुप्तावज्ञाने सत्यपीतरोपाधिराहित्येन तत्रैव सर्वोपाधिविवेककरणेन तुरीयप्रदर्शनस्य सुखात्तस्मिन्काले तुरीयप्रदर्शनार्थं सर्वसंप्रतिष्ठोक्तेति । सम्यगोक्तीभूता इति । तदात्मभावप्राप्त्या विलयं गता इत्यर्थः । मधुनि रसवदिति । यथा नानापुष्परसा मधुन्येकी भवन्ति तद्वदित्यर्थः । विवेकाभावमात्रेण दृष्टान्तावुक्तौ, तत्र सर्वात्मना लयाभावादित्याह—विवेकानर्हा इति । पूर्वं विवेकानर्हाः सन्तः पश्चात्संप्रतिष्ठिता इत्यर्थः । न चानेनापि प्रश्नेनाविद्यावासनाभिरविविक्तः सौषुप्त एव पृष्ट इति शङ्क्यम् । पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठन्त इति वक्ष्यमाणत्वात्सुषुप्ते चाज्ञान एव संप्रतिष्ठानादेष हि द्रष्टेत्याद्यज्ञानप्रतिबिम्बस्य भोक्तुरपि संप्रतिष्ठायामभिधास्यमानत्वादच्छायमित्यज्ञानाभावोक्तेश्च तुरीयमेव पृष्टमिति भावः । ननु कार्यकारणव्यतिरिक्ते संप्रतिष्ठानाधिकरणे सामान्येन कस्मिंश्चिदवगते कस्मिन्संप्रतिष्ठिता इति विशेषप्रश्नो घटते । न च तस्यावगतिरस्ति । न च संप्रतिष्ठानस्य साधिकरणत्वेन सामान्येनाधिकरणावगतिरस्तीति वाच्यम् । तत्तदुपादानानामेवाचेतनानां तदधिकरणत्वेन तदतिरिक्तस्य चेतनस्यासिद्धिः (द्वे)रिति शङ्कते—नन्विति । दात्रं नाम सस्यादिलवन्मर्थः शस्त्रविशेषः । स्वात्मनीति । सोपादान इत्यर्थः । सुषुप्तपुरुषाणां करणानामिति । सुषुप्तपुरुषाणां यानि करणानि तेषामित्यर्थः । एष हि द्रष्टेत्यादिना पुरुषाणामप्येकीभावस्य वक्ष्यमाणत्वाद्वा पुरुषाणामित्युक्तम् । अस्मिन्पक्षे करणानां चेति चकारो द्रष्टव्यः । प्रष्टुः शङ्कायाः कुतः प्राप्तिरित्यन्वयः । संहतानां परार्थत्वेन व्यापृतत्वात्संहतत्वेन हेतुना परस्मिंश्चेतने सामान्येनावगते प्रष्टुर्विशेषप्रश्नो युक्त इत्याह—युक्तैव त्विति । स्वाम्यर्थानि संघातामिमाम्यर्थानीत्यर्थः । आशङ्कानुरूप इति । मनसि विद्यमानाशङ्कानुरूपो वाचिकः प्रश्न इत्यर्थः । अत्र संप्रतिष्ठानातिशेष आत्मा न पृष्टः किंतु तदुपलक्षितः केवल आत्मा पृष्ट इति वाक्यतात्पर्यमाह—अत्र त्विति । भवन्तीत्यनन्तरं पृष्टमिति शेषः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्क-
स्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकी
भवन्ति । ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह

वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी भवति । तेन तर्ह्येष
पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रस-
यते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्द-
यते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः । शृणु हे गार्ग्य यत्त्वया पृष्टम् । यथा
मरीचयो रश्मयोऽर्कस्याऽऽदित्यस्यास्तमदर्शनं गच्छतः सर्वा अंशेषु एत-
स्मिन्स्तेजोमण्डले तेजोराशिरूप एकी भवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां
गच्छन्ति, मरीचयस्तस्यैवार्कस्य ताः पुनः पुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति
विकीर्यन्ते । यथाऽयं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत्सर्वं विषयेन्द्रियादिजातं परे
प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि चक्षुरादिदेवानां मनस्तन्त्रत्वात्परो देवो
मनस्तस्मिन्स्वप्नकाल एकी भवति, मण्डले मरीचिवदविशेषतां गच्छति
जिजागरिषोश्च रश्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरन्ति (ति) स्वव्यापा-
राय प्रतिष्ठन्ते (ते) । यस्मात्स्वप्नकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिकर-
णानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि तेन तस्मात्तर्हि तस्मि-
न्स्वप्नकाल एष देवदत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न
जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न
विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः ॥ २ ॥

यत्त्वया पृष्टं तच्छृण्वित्यन्वयः । तस्यैवार्कस्य ता मरीचय इत्यन्वयः । विकी-
र्यन्त इति । दशदिक्षु क्षिप्यन्त इत्यर्थः । तस्मैऽपि चक्षुरादिव्यापारोपलब्धेरेकीभा-
वोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य वासनामयेन्द्रियव्यापारेपलब्धावपि बहुशब्दादिश्रवणादिव्या-
पारामावेन तं साधयितुं तेनेति वाक्यं व्याख्याति—यस्मादिति । श्रोत्रादीनामेकी-
भावो नाम स्वस्वव्यापारं विहाय मनस्तन्त्रतयाऽवस्थानमात्रं न तु मुख्यमकत्वं तेषां
मनःप्रकृतिकत्वाभावेनाप्रकृतौ तदनुपपत्तेरित्याभिप्रेत्येवकारः प्रयुक्तः । नेयायत इति ।
इणो गत्यर्थस्य यङन्तस्य रूपमेतन्न गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा
एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो, यद्गार्हपत्यात्प्र-
णीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

सुप्तवत्सु श्रोत्रादिषु करणेष्वेतस्मिन्पुरे नवद्वारे देहे प्राणाग्रयः
प्राणादिपञ्चवायवोऽग्रय इवाग्रयो जाग्रति । अग्निसामान्यं हि । गार्ह-
पत्यो ह वा एषोऽपानः । कथमित्याह—यस्माद्गार्हपत्यादग्रेरग्निहोत्रकाल
इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते प्रणयनात्प्रणीयतेऽस्मादिति प्रणयनो गार्ह-
पत्योऽग्निः । तथा सुप्तस्यापानवृत्तेः प्रणीयत इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां
संहरत्यत आहवनीयस्थानीयः प्राणः । ध्यानस्तु हृदयादक्षिणसुविरहा-
रेण निर्गमादक्षिणदिकसंबन्धादन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ॥ ३ ॥

कानि स्वपन्तीत्यस्य सविषयाणि बाह्यकरणानि स्वपन्त्युपरमन्तेऽतस्तेषामेव जागरणं
धर्म इत्युत्तरमुक्त्वा कानि जाग्रतीत्यस्योत्तरमाह—सुप्तवत्स्विति । प्राणानामग्नित्वं गौण-
मित्याह—अग्रय इवेति । अपानस्य गार्हपत्यत्वे यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादितीदं
वाक्यं व्यवहितमपि हेतुत्वेन योजयति—यस्मादिति । प्रणयनादिति पदं गार्हप-
त्यविशेषमिस्थ्याह—प्रणयन्नो गार्हपत्य इति । तत्सदृशमाहवनीयः प्राण इति
वाक्यं सादृश्याधिध्यानपूर्वं व्याचष्टे—सथेति । गार्हपत्यत्वेनोक्तेऽपानेऽन्तर्गच्छति सति
बहिर्गच्छन्प्राणस्ततो निर्गच्छन्न इव (शिव) लक्ष्यत इति प्राण आहवनीय इत्यर्थः ।
परित्यक्तं ध्यानोऽन्वाहार्यपचन इति वाक्यमिदानीं व्याचष्टे—ध्यानस्त्विति । छान्दो-
भ्ये गावश्रीविद्यायां तस्य वा हृतस्य हृदयस्य पञ्च देवभुषय इत्युपक्रम्याथ योऽस्य
दक्षिणः सुषिः स ध्यानस्त्वच्छ्रोत्रमित्यनेन ध्यानस्य दक्षिणसुषितो निर्गमनमुक्तमित्य-
स्यान्वाहार्यपचनसादृश्यं दक्षिणदिकसंबन्धित्वं ध्यानस्येति ध्यानोऽन्वाहार्यपचन
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुच्छ्वासानिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स
समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवो-
दानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥४॥

अत्र च होताऽग्निहोत्रस्य यद्यस्मादुच्छ्वासानिःश्वासावग्निहोत्राहुती इव
नित्यं द्वित्वसामान्यादेव त्वेतावाहुती समं साम्येन शरीरस्थितिभा-
षाय नयति यो वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता चाऽऽहुत्योर्नेतृत्वात् ।

१ क. ड. ° न्यं स्याद् गा° । २ क. ° ल इतराग्निहोत्रकाल इ° । ३ क. व. ° स्योऽग्निर्यथा त° ।
४ ख. घ. ° नीत । ५ ख. ग. घ. ड. ° क्षिणादि° । ६ क. ग. घ. तत्सदृशमा° । ७ क. ° सुविरा इ° ।
८ क. सुविरः स । ९ क. ° विरती° । १० ख. ग. घ. ड. ° व्यासोऽन्वा° ।

कोऽसौ स समानः । अतश्च विदुषः स्वापोऽप्याग्निहोत्रहवनमेव । तस्मा-
द्विद्वान्नाकर्मात्येवं मन्तव्य इत्यभिप्रायः । सर्वदा सर्वाणि भूतानि विधि-
न्वन्त्यपि स्वपत इति हि वाजसनेयके । अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निषूपसं-
हृत्य बाह्यकरणानि विपर्याशाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो ह
वाव यजमानो जागर्ति यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन संब्यवहारा-
त्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रति प्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः कल्पते । इष्टफलं
यागफलमेवोदानो वायुः । उदाननिमित्तत्वादिष्टफलप्राप्तेः । कथम्, स
उदानो मनआख्यं यजमानं स्वमृत्तिरूपादपि प्रच्याव्याहरहः सुषुप्ति-
काले स्वर्गमिव ब्रह्माक्षरं गमयति । अतो यागफलस्थानीय उदानः ॥४॥

अत्र चेति । अग्निहोत्रस्य होता होमस्य कर्ता, ऋत्विगुच्यत उत्तस्वाक्येने(णे)ति
शेषः । अत्रोच्छ्वासनिःश्वासायोरहुतित्वस्व पूर्वमसिद्धत्वेन सिद्धवन्निर्देशायोगात्स समान
इति तच्छब्दानन्वयाच्च वाक्यत्रयं कृत्वाऽन्वयत्रयेण योजयति—यद्यस्मादिति । उच्छ्वा-
सनिःश्वासावित्यनन्तरमाहुती इति पदं भाष्येऽभ्याहृत्यैतामुच्छ्वासनिःश्वासावाहुती
आहवनीयाधिकरणाग्निहोत्राहुती [३]व द्वि(द्वि)स्व+साम्यादेवेत्येकोऽन्वयः । अनन्तरं
भाष्ये तुशब्दश्चार्थे । श्रुतिगत इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । यस्मादेतावाहुती यस्माच्चैतो
समं नयति शरीरस्थितिभावाय साम्प्येन नयति प्रवर्तयति यो वायुर्यथाऽग्निहोत्रे होमक-
र्ताऽऽहुतिद्वयमाहवनीयं प्रति समं नयति प्रापयति तद्वत्तस्मादाहुत्योर्नेतृत्वात्स वायुर्हो-
तेति यच्छब्दहोतृशब्दाध्याहारेण द्वितीयोऽन्वयः । कोऽसौ वायुरिति तद्विशेषप्रश्ने स
होता वायुः स समान इति तृतीयोऽन्वय इति विभागः । ननु प्राणाग्नय इत्यत्र
सर्वेषां प्राणानामग्नित्वोक्तेः कथमिह समानस्य होतृत्वमुच्यत इत्याशङ्क्योक्तम्—
अग्निस्थानीयोऽपीति । अग्नित्वेनोक्तोऽपीति भावः । होता चेति । चकारोऽवधारणे ।
होतृवेत्यर्थः । आहुतिनेतृत्वाद्धोतृत्वे स्थितेऽग्नित्वोक्तिश्छन्निन्यायेनाग्न्यनग्निसमुदाये
लाक्षणिकीत्यर्थः । अवस्थात्रयवर्तिनामुच्छ्वासनिःश्वासप्राणानां चाग्निहोत्रावयवत्वसंपाद-
नस्य नोपासनं प्रयोजनं निर्विशेषात्मप्रकरणत्वात्तद्विध्यदर्शनाच्च । किंत्विन्द्रियाण्युप-
रमन्ते प्राणा जाग्रतीत्येवं त्वंपदार्थशोधनरूपस्य ज्ञानस्य स्तुतिरेवेत्याहं—अतश्चेति ।
सर्वदेति । वाजसनेयके हि वाक्चित्तः प्राणश्चित्तश्चक्षुश्चित्त इत्यादिना सर्वप्राणव्यापा-
रेषु प्रत्येकमग्निचितत्वदृष्टिं विधायैवंदृष्टिमतः सर्वाणि भूतान्यस्य स्वापकालेऽपि चयवं

+ अत्र सामान्यादिति युक्तं पठितुम् ।

कुर्वन्तीति सा दृष्टिः स्तुता तद्विहापीत्यर्थः । अत्र हीति । अत्र मनो यजमानः कल्प्यत इति व्यवहितान्वयः । तत्कल्पनायां हेतुद्वयमाह—यजमानवादिति । हेतुद्वयं साधयति—जाग्रत्स्विति । अत्र स्वप्नकाले विषयान्करणानि चोपसंहृत्य मनो जागर्ति प्राधान्येन स्वव्यापारं कुर्वद्वर्तते । अग्निहोत्रफलं स्वर्गं जिगमिषुर्यजमान इव सुषुप्तिकाले स्वर्गरूपब्रह्म जिगमिषु च मन इत्यन्वयः । भाष्ये यजमान इत्यनन्तरमिव-शब्दो द्रष्टव्यः । ह वावशब्देन तत्प्रसिद्धमित्युक्तम् । इष्टेति । उदाननिमित्तकमरणानन्तरं यागादिफलप्राप्तेस्तस्य तन्निमित्तत्वात्कारणे कार्योपचारादुदान इष्टफलत्वेन कल्प्यत इत्यर्थः । न केवलं मरणद्वारा यागफलप्रापकत्वमुदानस्य किंत्वेतस्यैवाऽऽनन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः सर्वयागफलानामपि ब्रह्मात्मकत्वात्तद्ब्रह्मप्रापकत्वादपि । अहरहरिष्टफलप्रापकत्वमुदानस्येति प्रश्नपूर्वकमाह—कथमिति । स्वर्गमिवेति । स्वर्गमेवेत्यर्थः । सर्वयागफलात्मकस्वरूपमेव ब्रह्माक्षरं गमयतीत्यर्थः । यद्यप्यहरहर्ब्रह्मप्राप्तिर्न यागसाध्या यागरहितानामपि तत्प्राप्तेस्तथाऽपि ब्रह्मण एव सर्वयागफलत्वेन तत्प्रापकस्योदानस्येष्टफलप्रापकत्वमस्तीति भावः । नचोदानस्य कथं तत्प्रापकत्वमिति शङ्क्यम् । तस्य सुषुम्नानाडीचारित्वेन स मनस्तन्नाडीं प्रवेशयंस्तद्वत् ब्रह्म प्रापयतीत्युपपत्तेः ॥ ४ ॥

एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्वयागफलानुभव एव नाविदुषामिवानर्थायेति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादीनि स्वपन्ते प्राणान्नयो वा जाग्रति जाग्रत्स्वप्नयोर्मनः स्वातन्त्र्यमनुभवदहरहः सुषुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं हि सर्वप्राणिनां पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिगमनमतो विद्वत्तास्तुतिरेवेयमुपपद्यते ॥ यत्पृष्ठं कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीति तदाह—

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति । श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशदि-
गन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च
सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अत्रोपस्तेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षायै जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुषु-
प्तिप्रतिपत्तेः एतस्मिन्नन्तरालेषु देवोऽर्करश्मिवत्स्वात्मानि संहृतश्रो-
त्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयविषयैर्लक्षणमनेकात्मभा-
वगमनमनुभवति प्रतिपद्यते ।

ननु गार्हपत्यो वा एषोऽपान इत्यारभ्य मनो ह वाव यजमान इत्यन्तेन ग्रन्थेन विद्वानकर्मी न भवतीति स्तूयत इत्युक्तमस्त्वेवं तत्राग्निहोत्रादिकर्मप्रतीतेरुदानस्य याग-फलस्थानीयत्वोक्तेस्तु न तत्फलत्वं तत्र कर्माप्रतीतेरत आह—एवं विदुष इति । विद्वत्तेति । श्रोत्रादीनि स्वप्न उपरमन्ते प्राणा एव जाग्रतीत्येवंरूपा विद्येत्यर्थः । अस्याश्च विद्याया जागरणं श्रोत्रादिबाह्येन्द्रियधर्मः शरीररक्षणं प्राणधर्मो नाऽऽत्म-धर्म इत्येवं त्वंपदार्थविवेकरूपत्वात्स्तोतव्यत्वोपपत्तिः । अत एव प्राणजागरणस्यावि-द्व[विद्व]त्साधारणत्वात्कथं विद्वत्तास्तुतिरित्यपि शङ्का निरस्ता । तस्यैवंभूतविवेकाभावा-दिति । ननु विद्याप्रकरणत्वादस्य विदुषः श्रोत्राद्युपरमादिकं सर्वं भवतीति विधीयतां किं स्तुत्येत्याशङ्क्य विद्वदविद्वत्साधारण्येन स्वयमेव भवतो न विधेयत्वमित्याह— न हीति । विद्वत्तास्तुतिरेवेति । श्रोत्रादिकं परे देवे मनस्येकी भवति प्राणाग्नयो जाग्रतीत्यत्र पदार्थविवेकरूपं ज्ञानं विवक्षितं तज्ज्ञानं गार्हपत्यो वा एषोऽपान इत्या-दिना स्तूयत उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तृतीयप्रश्नोत्तरत्वेन कतर एष इत्यादि सर्वः पश्यती-त्यन्तं व्याचष्टे—यदिति । कतर इति । अत्रेति श्रौतं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे— उपरतेष्वित्यादिनाऽन्तराल इत्यन्तेन । अनेकेति । विषयिविषयाद्यनेकभावगम-नमित्यर्थः । इदं च महत्त्वव्याख्यानम् ।

ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभवितुस्तत्कथं स्वातन्त्र्येणानुभ-वतीत्युच्यते स्वतन्त्रो हि क्षेत्रज्ञः । नैष दोषः । क्षेत्रज्ञस्य स्वातन्त्र्यस्य मनउपाधिकृतत्वात् हि क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वतः स्वपिति जागर्ति वा । मनउपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्चेत्युक्तं वाजसनेयके—“ संधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीव लेलालायतीव ” इत्यादि । तस्मान्मनसो वि-भूत्यनुभवे स्वातन्त्र्यवचनं न्याय्यमेव । मनउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य स्वयंज्योतिष्टवं बाध्यतेति केचित् । तन्न । श्रुत्यर्थापरिज्ञान-कृता भ्रान्तिस्तेषाम् । यस्मात्स्वयंज्योतिष्ट्वादिव्यवहारोऽप्यामोक्षान्तः सर्वोऽविद्याविषय एव मनआद्युपाधिजनितः ।

स्वप्नद्रष्टृर्जीवस्य स्वातन्त्र्ये वक्तव्ये देवशब्दितमनसस्तदुक्तिः स्वप्नो मनोधर्मो नाऽऽ-त्मधर्म आत्मनि तु तदाशेषमात्रं लोकस्येति ख्यापनार्थेति शङ्कापरिहाराभ्यामाह— नन्विति । मनउपाधिकृतमिति । बाह्येन्द्रिययुक्तमनउपाधिकृतं जागरणं केवलमन-उपाधिकृतः स्वप्न इत्यर्थः । स्वप्नस्य धीशब्दवाच्यमनःपरिणामत्वात् ४ स्वप्नो भूत्वेतिश्रुतौ सामानाधिकरण्यनिर्देश इति द्रष्टव्यम् । नन्वियं श्रुतिर्विभूत्यनुभवेने

१ क. इति श्रुतिमार° । २ क. इतिश्रुत्य° । ३ ख. ग. घ. ङ. हि भवति क्षेत्र° । ४ ख. घ. ङ. संधीर्ध्यायतीव लेलालायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेत्या° । ५ ग. श्रुत्यनुभवने म° । ६ च. 'भवे म° ।

मनःस्वातन्त्र्यं वक्तुं न शक्नोति । श्रुत्यन्तरविरोधापत्तेः । अतोऽत्र देवशब्देन क्षेत्रज्ञ एवो-
च्यते तस्यैव स्वतः स्वातन्त्र्यमिति शङ्कते—मन इति । स्वयंज्योतिष्मिति । स्वयंज्यो-
ष्ट्वबोधकश्रुतिरित्यर्थः । अन्यथा द्वितीयसत्त्वेऽपि दीपादीनामिव वास्तवस्य तस्य बाधा-
भावादित्यत्र किं मनसः सत्त्वे ज्योतिरन्तरस्य मनसो विद्यमानत्वादात्मनः स्वयंज्योति-
ष्ट्वबोधनं न शक्यमिति श्रुतेः कार्यस्य बोधनस्य बाधोऽभिप्रेत उत तद्बोधनरूपकार्य-
सिद्धयर्थं मनसोऽभावोऽपि विवक्षितः श्रुतौ । ततश्च तत्सत्त्वे श्रुत्यर्थबाध इति वा ।
नाऽऽद्यः । मनसि सत्यप्येवं तर्हीति वक्ष्यमाणरीत्या मनसो दृश्यत्वेन ज्योतिष्ठायो-
गेनाऽऽत्मन एव स्वयंज्योतिष्टस्य बोधयितुं शक्यत्वादित्याह—तन्नेति । न द्वितीयः ।
तदानीं मनसोऽभावस्तु श्रुत्यर्थ एव न भवतीत्याह—श्रुत्यर्थेति । आत्मनि ज्योति-
ष्ट्वबोधनात्मकव्यवहारस्य प्रकाश्यादिसापेक्षत्वात्तस्मिन्सत्येव तद्बोधसाधने मनआदौ
च सत्येव तद्बोधयितुं शक्यते नान्यथेति मनआद्यभावो न श्रुतौ विवक्षितः, तथा
सति तद्बोधनाशक्तेरित्याह—यस्मादिति ।

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येन्मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति
“ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
अतो मन्दब्रह्मविदामेवेयमाशङ्का न त्वेकात्मविदाम् । नन्वेवं सत्यत्रायं
पुरुषः स्वयंज्योतिरिति विशेषणमनर्थकं भवत्यत्रोच्यते । अत्यल्पमिदमु-
च्यते । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तास्मिञ्शेत इत्यन्तर्हृदयपरिच्छेदे सुतरां
स्वयंज्योतिष्टं बाध्येत । सत्यमेवमयं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने केवलतया
स्वयंज्योतिष्टेनार्थं तावदपनीतं भारस्येति चेन्न । तत्रापि पुरीतति
नाडीषु शेत इति श्रुतेः पुरीतति नाडीसंबन्धात्तत्रापि पुरुषस्य स्वयंज्यो-
तिष्टेनार्थभारापनयाभिप्रायो मृषैव । कथं तर्हीत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति-
रिति । अन्यशाखात्वादनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न । अर्थैकत्वस्येष्ट-
त्वादेको ह्यात्मा सर्ववेदान्तानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभ्रुत्सितश्च ।
तस्माद्युक्ता स्वप्न आत्मनः स्वयंज्योतिष्टोपपत्तिर्वक्तुम् । श्रुतेर्यथार्थ-
तत्त्वप्रकाशकत्वात् । एवं तर्हि शृणु श्रुत्यर्थं, हित्वा सर्वमभिमानं, न
त्वभिमानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं शक्यते सर्वैः पण्डितमन्यैः ।

तत्र मानमाह—यत्र वेति । द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यत्रापि मान-
माह—मात्रेति । दृश्यं मात्राशब्दार्थः । असंसर्ग इति च्छेदः । दृश्यासंसर्गे

सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावोक्त्या द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यर्थः । अतो न द्वितीयः कल्पः संभवतीत्याह—अत इति । ननु यदि स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनार्थं मन-
आद्यभावो नापेक्षितो जागरितेऽपि तर्हि तद्बोधनसंभवादत्रेति स्वप्नवाचिविशेषणमन-
र्थकमिति शङ्कते—नन्विति । किं विशेषणबलान्मनसोऽभावः सिषाधयिषित उत
विशेष[ण]स्य गतिमात्रं पृच्छ्यते । नाऽऽद्यः । मनसोऽभावाङ्गीकारेऽप्यन्तर्हृदयाकाशस्य
तत्कृतपरिच्छेदस्य च श्रुतिसिद्धत्वेन त्वन्मतेऽपि तत्र स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनासंभवाद्विशे-
षणानर्थक्यं तुल्यमित्याह—अत्रोच्यत इति । परिच्छेदोऽधिकोन्नत इति तरपः
प्रयोगः । स्वयंज्योतिष्ट्वमिति । तद्बोधनमित्यर्थः । यथाश्रुते वास्तवस्य तस्य बाध-
स्यानाशङ्क्यत्वादिति । यद्यपि स्वप्नेऽन्तर्हृदयाकाशसत्त्वात्सम्यक्स्वयंज्योतिष्ट्वं बोध-
यितुं न शक्यमिति दोषस्तथाऽपि स्वप्ने मनसोऽभावेन तद्बोधनप्रतिबन्धकस्याभावा-
द्दूरविप्रकर्षेण स्वयंज्योतिष्ट्वं स्वप्ने बोधयितुं शक्यमिति तद्विशेषणमर्थवदिति
शङ्कते—सत्यमिति । स्यादित्यनन्तरं तथाऽपीति शेषः । केवलतयेति । मनसोऽ-
भावेनेत्यर्थः । भारस्येति । प्रतिबन्धकस्येत्यर्थः । शेषबोधनं तु सुषुप्ते भविष्यती-
त्यभिप्रायः । एवं तर्हि सुषुप्ते सर्वस्याप्यभावमाश्रित्य सम्यग्बोधनं विवक्षणीयं न
च तत्संभवति । तत्रापि बहुप्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वादित्याह—न । तत्रापीति ।
सुषुप्तेऽपीत्यर्थः । तत्रापीति । स्वप्नेऽपीत्यर्थः । सुषुप्ते चेत्सर्वभारापनयः स्यात्तदा
स्वप्नेऽर्धभारापनयाभिप्रायो वर्णयितुं शक्यते न च तदस्ति । अतोऽत्रेति विशेषणं
तदाऽप्यनर्थकमित्यर्थः । तर्हि विशेषणस्य गतिर्वक्तव्येति द्वितीयं शङ्कते—कथं
तर्हीति । अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवतीत्यथर्वशाखावाक्यार्थकथनावसरे काण्व-
श्रुतिगतविशेषणस्य गतिर्न वक्तव्या प्रकृतानुपयोगादिति सिद्धान्त्येकदेशी कश्चिन्मन्दः
शङ्कते—अन्येति । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेनाथर्वश्रुत्यविरोधेनैकवाक्यतया श्रुत्यर्थस्य
वर्णनीयत्वात्तदविरोधोऽपि वक्तव्य इति पूर्वपाद्याह—नार्थैकत्वस्येति । तर्हि काण्व-
श्रुतिरर्थाभावात्स्यज्यतामत आह—श्रुतेर्यथार्थेति । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययन-
विधेरर्थावबोधफलकत्वात्तुल्यं च सांप्रदायिकमिति न्यायाच्चाक्षरमात्रस्याप्यानर्थक्यायो-
गादित्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिते सिद्धान्त्युत्तरमाह—एवं तर्हीति ।

यथा हृदयाकाशे पुरीतति नाडीषु च स्वपतस्तत्संबन्धाभावात्ततो
विविच्य दर्शयितुं शक्यत इत्यात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं न बाध्यते । एवं
मनस्यविद्याकामकर्मनिमित्तोद्भूतवासनावति कर्मनिमित्ता वासनाऽवि-

१ क. 'कोऽत्रोच्यत इति तैर्यं प्र' । ग. 'कोच्यते सुतरामिति । च. 'कोऽत्र इ' । २ ख.
घ. ड. 'स्यार्थस्य भावाद्दूर' । ग. 'स्यार्थस्वाभावाद्दूर' । ३ ग. घ. 'र्थः । अत्रा' । ४ ख. घ.
ङ. 'पस्य । ५ क. च. 'द्वान्मैक' ।

द्ययाऽन्यद्वस्त्वन्तरमिव पश्यतः सर्वकार्यकरणेभ्यः प्रविविक्तस्य द्रष्टुर्वा-
सनाभ्यो दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन स्वयंज्योतिष्टं सुदर्पितेनापि तार्किकेण
न वारयितुं शक्यते । तस्मात्साधुक्तं मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रलीने
च मनसि मनोमयः स्वप्नान्पश्यतीति ।

तर्ह्यादावेव मुख्यश्रुत्यर्थ उच्यतां किं पूर्वोक्तरीत्या पक्षान्तराशङ्कातन्निराकरणाभ्या-
मित्याशङ्क्य पाण्डित्याभिमानवतो यथावदर्थबोधेऽनधिकारात्तस्य तदभिमानावताराचि-
कीर्षया तदीयनानापक्षा निराकृता इति वक्तुं सर्वमभिमानं निरस्येत्याद्युक्तम् । स्वयं-
ज्योतिष्टश्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात्तद्द्वलात्स्वप्नादौ हृदयाकाशादिसत्त्वेऽपि तत्संबन्धप्रतीत्य-
भावाद्धिद्यमानस्याप्यविद्यमानतुल्यत्वेनाऽऽत्मनः केवलत्वात्प्रकाशदर्शनाच्च स्वयंज्यो-
तिष्टमिति बोधनीयं मनसोऽभाववादिनाऽप्येवं मनसि सत्यपि तस्य वासनामयगज-
तुरगादिविषयतया परिणामादृश्यत्वाच्च द्रष्टुस्ततो भेदेन विवेकतः श्रुत्या स्वप्रकाशत्वं
बोध्यत इत्याह—यथेत्यादिना । मनसीति । सत्यपीति शेषः । ननु मनश्चेदवि-
द्यानिमित्तवशाद्गतुरगादिरूपेणाभिव्यक्तवासनावत्तर्हि जाग्रतीव तस्याहंतयैव प्रतीतः
स्यान्नेदंतयाऽत आह—कर्मनिमित्तेति । तथा प्रतीतिं विना स्वप्ने भोगासिद्धेः
स्वप्नभोगप्रदकर्मनिमित्तवशाज्जाग्रति गजादीनामिदंतयाऽनुभवेन तद्वासनानामपि तथै-
वानुसुबार्हत्वेन तद्वासनारूपाविद्यावशाच्च वासनाश्रयस्य मनस इदंतयैव वस्त्वन्तर-
वत्प्रतीतिरित्यर्थः । इदं च विशेषणं मनसो विषयत्वेन विषयत्वासंभवाद्धिषयिण
आत्मन एव प्रकाशरूपत्वमिति वक्तुम् । जाग्रत्यादित्यादिकार्यज्योतिषां चक्षुरादि-
करणज्योतिषां च सत्त्वेन तत्संकीर्णत्वेनाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्टं दुर्बोधं स्वप्ने तु तदमा-
वात्सुबोधमिति वक्तुं सर्वकार्येत्यादि विशेषणम् । स्वप्न आदित्यादिकार्यकरणज्योतिषां
भासमानत्वेऽपि तेषां वासनापात्रत्वदृश्यत्वाच्च विषयप्रकाशनासामर्थ्यमिति वक्तुं
वासनाभ्य इत्यादि विशेषणम् । एतैश्च विशेषणैः स्वप्न एवैवभूते स्वयंज्योतिष्टस्य
बोधयितुं शक्यत्वादन्यत्रासंभवादत्राय मिति श्रुतौ स्वप्नविशेषणग्रहणमर्थवदित्युक्तमिति
द्रष्टव्यम् । स्वयंज्योतिष्टमिति । सिद्धमिति शेषः । अतः काण्वश्रुतौ स्वप्ने मन-
सोऽभावविवक्षाकारणाभावेन तद्विरोधमावादत्र देवशब्देन परे देवे मनस्येकी भव-
तीत्युक्तम् । मन एवोच्यत इत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ।

कथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं
तद्वासनावासितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रं मित्रमिव वाऽ-

१ ख. ग. ड. केन । २ ख. ग. घ. ङ. च. 'श्यति । ३ क. च. 'व. स्वप्' । ४ क. च इति
वि' । ५ क. घ. 'वभूतस्व' ।

विद्यया पश्यतीत्येवं मन्यते, तथा श्रुतमर्थं तद्वासनयाऽनुशृणोतीव,
देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनस्तत्प्रत्यनुभवती-
वाविद्यया, तथा दृष्टं चास्मिञ्जन्मन्यदृष्टं च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः । अत्य-
न्तादृष्टे वासनानुपपत्तेः । एवं श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चास्मिञ्जन्मानि
केवलेन मनसाऽननुभूतं च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमित्यर्थः । सच्च
परमार्थोदकादि । असञ्च मरीच्युदकादि । किं बहुनोक्तानुक्तं सर्वं
पश्यति सर्वः पश्यति सर्वमनोवासनोपाधिः सन्नेवं सर्वकरणात्मा मनो-
देवः स्वप्नान्पश्यति ॥ ५ ॥

नन्विन्द्रियाणामुपरतत्वाद्विषयसंबन्धाभावात्कथं मनसा महिमानुभव इति शङ्कते—
कथमिति । पूर्वं ज्ञातस्यैव स्वप्ने ज्ञानात्तस्य वासनामात्रत्वमतो नेन्द्रियापेक्षेत्याह—
उच्यत इति । यदिति । यन्मित्रं पुत्रं वा पूर्वं दृष्ट्वांस्तदेव दृष्टं पुत्रमित्रादिविषय-
वासनासमुद्भूतं मित्रं पुत्रं वाऽविद्यया पश्यतीति दृष्टवानित्यादिपदाध्याहारेण वाक्यं
योज्यम् । अन्यथा पुत्रमिति द्वितीयाया यच्छब्दस्य चानन्वयः स्यादिति । चक्षुरभा-
वेन दर्शनायोगान्मन्यत इत्युक्तम् । तथेति । अत्रापि योऽर्थः श्रुतस्तमेव श्रुतमर्थ-
मित्यध्याहारेणैव श्रुतिर्योज्या । देशो नदीतीरादिः । दिक्प्राच्यादिरिति भावः ।
प्रत्यनुभूतं प्रतिवारमनुभूतं पुनः पुनरनेकदिनेष्वनेकस्वप्नेष्वनुभवतीत्यर्थः । जन्मान्त-
रदृष्टमिति व्याख्यानं हेतुमाह—अत्यन्तेति । अनुभूतं चेत्यस्यै प्रत्यनुभूतमित्यनेन
पुनरुक्तिमाशङ्क्याऽऽह—केवलेनेति । पूर्वमिन्द्रियद्वारकालुभव उक्त इत्यपौनरुक्त्य-
मित्यर्थः । सर्वदर्शने हेतुमाह—सर्व इति ॥ ५ ॥

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वमान्न

पश्यत्यथ * तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन्काले सौरेण पित्ताख्येन तेजसा
नाडीशयेन सर्वतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृतवासनाद्वारो भवति तदा
सह करणैर्भनसो रश्मयो हृद्यपसंहता भवन्ति । यदा मनो दार्ढ्यभिवद्-
विशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा सुषुप्तो भवति ।

* दीपिकायां यदैतस्मिन्निति पाठः स्वकृतोऽस्ति । स च मूलेऽपि क्वचिद्दृश्यते । अत्रापि स
एव ग्राह्यश्चेत्युक्तरो मन्येत ।

१ क. च. 'तीव म' । २ ख. ग. घ. सर्वं म' । ड. सर्वो म' । ३ क. च. 'वे तदर्थ' । ४ क.
घ. भेदः । ५ क. च. 'स्य प्रत्ययस्य प्र' ।

अत्रैतस्मिन्काल एष मनआख्यो देवः स्वप्नान्न पश्यति दर्शनद्वारस्य
निरुद्धत्वात्तेजसा । अथ तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति यद्विज्ञानं
निराबाधमविशेषेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरं तदपोक्षितं वदन्नाह—स यदेति । पित्ताख्येनेति ।
इदमुपलक्षणं चिद्रूपेण ब्रह्मणा चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तन्मनः प्राणमेवोपश्रयत इति श्रुत्यन्त-
रेण प्राणशब्दिते ब्रह्मणि तस्य लयाभिधानात् । तिरस्कृतेति । वासनाभिव्यक्तौ द्वारं
स्वप्नभोगप्रदं कर्म यत्तत्तिरस्कृतं तत्रोपरतं भवति । तेजःशब्दितब्रह्मचैतन्यसंबन्धादि-
त्यर्थः । रश्मय इति । वासना इत्यर्थः । अविशेषविज्ञानेति । समान्यचैतन्यरूपे-
णेत्यर्थः । चेतनाशब्दितसामान्यवृत्तिरूपेण वा । अनेन सुषुप्तं उक्त इत्याह—तदेति ।
नन्वथैतत्सुखं भवतीत्ययुक्तं जन्यसुखस्य तदानीमसंभवात्स्वरूपसुखस्य पूर्वमपि समत्वेन
तदा भवतीत्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्य स्वरूपसुखमेव विशेषविज्ञानरूपविक्षेपामावे निर्वात-
स्यदीपप्रभावत्सम्यक्प्रकाशते तदपेक्षमेतद्वचनमित्याह—यद्विज्ञानमिति । विज्ञानरूपं
स्वरूपसुखमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एतस्मिन्कालेऽविद्याकामकर्मानिबन्धनानि कार्यकरणानि शान्तानि
भवन्ति । तेषु शान्तेष्व्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा विभाव्यमानमद्वयमेकं
शिवं शान्तं भवतीत्येतामेवावस्थां पृथिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन
दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ।

एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सोम्य भियदर्शन वयांसि पक्षिणो
वासार्थं वृक्षं वासोवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति । एवं यथा
दृष्टान्तो ह वै तद्वद्व्यमाणं सर्वं पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

अनेनाऽऽनन्दमयोशब्दितमनभिव्यक्तमनआदिवासनावेदज्ञानं सुषुप्तवर्मात्युक्तं
पञ्चमप्रश्नस्योत्तरं तुरीयस्वरूपं विवेकसौकर्याद्विविच्यत्रैवोच्यत इत्याह—एतस्मि-
न्निति । अन्यथेति । पूर्वमन्यथा विभाव्यमानमित्यर्थः । मात्रानुप्रवेशेनेति ।
मात्राणां विवेकतोऽक्षरेऽनुप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

किं तत्सर्वम्—

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा

१ ख. ग. ब. ड. 'न्तरे प्रा' । २ क. 'ब्दितं ब्रह्म च' । ३ क. च. 'तसुक्तमित्या' । ४ क.
ख. 'मेव त' । ५ क. च. 'ब्रह्मज्ञानं सुषुप्तिव' ।

च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽ-
काशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं
च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयि-
तव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च
हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च
पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च
मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकार-
श्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च
विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥८॥

पृथिवी च स्थूला पञ्चगुणा तत्कारणा च पृथिवीमात्रा च गन्धत-
न्मात्रा । तथाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायु-
मात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च । स्थूलानि च सूक्ष्माणि च
भूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुश्चेन्द्रियं रूपं च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं
च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक्च स्पर्शयितव्यं
च । वाक्च वक्तव्यं च । हस्तौ चाऽऽदातव्यं च । उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं
च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गन्तव्यं च । बुद्धीन्द्रियाणि
कर्मेन्द्रियाणि तथा * चोक्तानि । मनश्च पूर्वोक्तम् । मन्तव्यं च तद्विषयः ।
बुद्धिश्च निश्चयात्मिका । बोद्धव्यं च तद्विषयः । अहंकारश्चाभिमानलक्षण-
मन्तःकरणम् । अहंकर्तव्यं च तद्विषयः । चित्तं च चेतनावदन्तःकरणम् ।
चेतयितव्यं च तद्विषयः । तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा
या त्वक्तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यम् । प्राणश्च सूत्रं यदाच-
क्षते तेन विधारयितव्यं संग्रथनीयं सर्वं हि कार्यकारणजातं पाराथ्येन
संहतं नामरूपात्मकमेतावदेव ॥ ८ ॥

× आपोमात्रा इत्यत्र विभक्त्यलोपश्छान्दसः । स्थूलानि चेति । पञ्चकृतानि

* अत्रानुक्तसमुच्चयार्थेन तथा चेतिशब्दद्वयेन बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियार्था ग्राह्याः । क. पुस्तक-
पाठस्वीकारे तु न काचिदनुपपत्तिः । × सान्तापश्शब्दस्वीकरणमेव साधीयः ।

१ क. तदर्थाश्चोक्ताः । म° । २ ख. ग. घ. 'तव्यः । प्रा° । ३ क. ग. च. 'र्थकर° ।

चेत्यर्थः । ततश्च पञ्चीकरणमेतच्छ्रुतिसिद्धमित्युक्तमन्यथाऽऽकाशाकाशमात्रयोः पृथ-
गुक्त्यनुपपत्तेरिति । यद्यपि मन्तव्यादव्यो मनआदिचतुष्टयविषया अपि द्रष्टव्यादि-
विषया एव न पृथक्त्वाऽपि मन्तव्यत्वादिरूपेण पृथगिति पृथङ्निर्दिष्टा इति द्रष्ट-
व्यम् । प्रकाशविशिष्टा या त्वगिति । त्वगाश्रयं चर्म तत्प्रकाशनिर्भास्यं च तदे-
वेत्यर्थः । पृथिवी चेत्यादिना विधारयितव्यं चेत्यन्तेनाऽऽत्मव्यतिरिक्तं तदुपाधिभूतं
सर्वं चोक्तमित्याह—सर्वं हीति ॥ ८ ॥

अतः परं यदात्मरूपं जलसूर्यकादिवद्भोक्तृत्वकर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम्—
एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता
बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर
आत्मानि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञा-
नात्मा विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति करणभूतं बुद्ध्यादीदं तु विजानातीति
विज्ञानं कर्तृकारकरूपं तदात्मा तत्स्वभावो विज्ञातृस्वभाव इत्यर्थः ।
पुरुषः कार्यकरणसंघातोक्तोपाधिपूर्णत्वात्पुरुषः । स च जलसूर्यका-
दिप्रतिबिम्बस्य सूर्यादिप्रवेशवर्जगदार्षोषे परेऽक्षर आत्मानि संप्रति-
ष्ठते ॥ ९ ॥

एष हि द्रष्टेत्यादिनोपाहितस्वरूपमुच्यत इत्याह—अतः परमिति । द्रष्टेति । उपा-
धिकृतमपि द्रष्टृत्वादिकमुपाधिव्यतिरिक्तेऽनुपहित आत्मन्यारोपितं स्फटिके लौहित्यव-
दस्तित्युपाधिभिन्नोऽप्यात्मा द्रष्टेत्यादिनोक्तः । विज्ञानात्मेत्यत्र द्रष्टेत्यादाविव कर्तृ-
वाचकतृचोऽभावाद्विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादाविव बुद्धेरभिधाने पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽ-
ह—विज्ञानमिति । करणभूतमिति । विज्ञानमय इत्यादावित्यर्थः । एष हीति
हिशब्दश्चशब्दार्थकः । स च संप्रतिष्ठि(ष्ठ)त इति क्रियानुकर्षणार्थं इति वदन्द्रष्टु-
रात्मनः पृथिव्यादिवत्स्वरूपेणाक्षरे ल्यो न संभवतीत्याशङ्क्योपाधिलय उपाहितरूपा-
भावमे(व ए)वास्य लय इत्याह—स चेति ॥ ९ ॥

तदेकत्वविदः फलमाह—

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरी-
रमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः
सर्वो भवति । तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यत इत्येतदुच्यते स यो ह वै
तत्सर्वेषणाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितम् । अक्षरीं नामरूपसर्वोपा-
धिक्षरीरवर्जितम् । अलोहितं लोहितादिसर्वगुणवर्जितम् । यत एवमतः
शुभ्रं शुद्धम् । सर्वविशेषणरहितत्वादक्षरम् । सत्यं पुरुषाख्यम् । अप्रा-
णममनोगोचरम् । शिवं शान्तं सबाह्याभ्यन्तरमजं वेदयते विजानाति ।
यस्तु सर्वत्यागी सोम्य स सर्वज्ञो न तेनाविदित किञ्चित्संभवति । पूर्व-
मविद्ययाऽसर्वज्ञ आसीत्पुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्वो भवति तदात-
(तत्त)स्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रो भवत्युक्तार्थसंग्राहकः ॥ १० ॥

एवं जाग्रदादीनामन्यधर्मत्वोक्त्या शोधिततुर्यात्मानुवादेन तस्याक्षरैक्याभिधानपुरः-
सरं तज्ज्ञानस्य फलमुच्यत उत्तरवाक्येणेत्याह—तदेकत्वेति । वक्ष्यमाणलक्षणमक्षरं
प्रतिपद्यत इत्येवंरूपं फलमाहेत्यन्वयः । उत्तरवाक्यमिति शेषः । उक्तमर्थं श्रुत्यक्ष-
रारूढमाह—एतदुच्यत इति । स इत्यस्यार्थमाह—सर्वोति । अत्राधिकारिणो दुर्ल-
भत्वं स यो ह वा इत्यनेनोक्तम् । स यः काश्चिदेवापूर्ववत्तदच्छायादिविशेषणमक्षरं
वेदयत इत्येकं वाक्यं समापनीयम् । यस्तु वेदयते स सर्वज्ञ इति वाक्यान्तरं कार्यम् ।
अन्यथा यच्छब्दद्वयानन्वयात् । आद्यवाक्येऽच्छायादिविशेषणत्रयेण कारणसूक्ष्मस्थू-
लक्षरीरत्रयनिराकरणेनावस्थात्रयनिराकरणेनावस्थात्रयराहित्यमनुद्यते । लोहितादि-
[सर्व]गुणवर्जितमित्यनेन तद्गुणकस्थूलक्षरीरवर्जितमिति प्रतीतेः । शुभ्रमित्यनेन तमेव
तुरीयमनुद्य तस्याक्षरसामानाधिकरण्येनैक्यमुक्तमिति विवेकः । अत्राक्षरमित्यनेनाक्षरं
पुरुषं वेद सत्यं सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति मन्त्रोक्तानि सर्वाणि
विशेषणान्यात्मोपलक्षणान्यात्मोपलक्षणार्थं संगृहीतानीत्याह—सत्यमित्यादिना ।
यस्तु सर्वत्यागीत्यत्रापि वाक्ये वेदयत इत्यस्यानुषङ्गः । अत्र सर्वज्ञ इत्यनेन कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञातं सर्वविज्ञानमुक्तम् । सर्वात्मत्वस्य
ज्ञानजन्यत्वेऽनित्यत्वं स्यादत आह—पूर्वमिति । एवं चाऽऽरोपनिवृत्तिद्वाराऽभूत-
तद्भावो विवक्षित इत्याह—सर्वो भवतीति ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि
संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु
सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्चान्यादिभिः प्राणाश्चक्षुरादयो भूतानि पृथि-
व्यादीनि संप्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति यत्र यस्मिन्क्षरे तदक्षरं वेदयते यस्तु
सोम्य प्रियप्रदर्शनं स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशाऽऽविशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये
चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अग्न्यादिभिरिति । ततश्च चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्यत्रापि चक्षुरादिभिर्देवा अप्युपल-
क्षिता इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

इत्यानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः प्रश्नः ।

—०—:०:—०—

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ।

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ।

एवं चतुर्थप्रश्नेनोत्तमाधिकारिणः पदार्थशोधनपूर्वकवाक्यार्थज्ञानेनाक्षरप्राप्तिमुक्त्वाऽ-
त्रानधिकारिणो मन्दवैराग्यवत ओमित्येवं ध्यायत आत्मानं प्रणवो धनुरित्यादिमन्त्र-
सूचितं ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेणाक्षरप्राप्त्यर्थमोंकारोपासनं वक्तुं पञ्चमप्रश्नमवतार-
यति—अथ हैनमिति ।

अथेदानीं परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोकारस्योपासनविधित्सया प्रश्न
आरभ्यते—

स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकार-
मभिधायीति । कतमं वाव स तेन लोकं
जयतीति तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

स यः कश्चिद् वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये तद्भुतमिव
प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतदोंकारमभिधायीताऽऽभिमुख्येन
चिन्तयेत् । बाह्यविषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तो भक्त्यावेशि-
तब्रह्मभाव ओंकारे । आत्मप्रत्ययसंतानाविच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्यया-
न्तराखिलीकृतो निर्वातस्थदीपशिखासमोऽभिध्यानशब्दार्थः । सत्यब्र-
ह्मचर्याहिंसापरिग्रहत्यागसंन्यासशौचसंतोषामायावित्वाद्यनेकयमानिय-

मानुगृहीतः स एवं यावज्जीवव्रतधारणः । कतमं वावानेके हि ज्ञानकर्म-
भिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति तेषु तेनोकाराभिध्यानेन कतमं स लोकं
जयतीति पृष्टवते तस्मै स होवाच पिप्पलादः ॥ १ ॥

इदानीमिति । गार्ग्यप्रश्ननिर्णयानन्तरमित्यर्थः । परेति । अपरब्रह्मलोकप्राप्तिक्र-
मेण परब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनेत्यर्थः । तद्भ्रूतमिवेति । तदिति क्रियाशेषणं तादृशम-
भिध्यानमिति, तेन विशेषणेनाद्भुतत्वं दुष्करत्वं भातीत्यर्थः । अभिध्यानेन तत्पूर्वका-
लीने प्रत्यहारधारणे सूचिते इत्याह—वाह्येति । भक्त्याऽऽदरेणोपचारेण वाऽऽवेशित
आरोपितो ब्रह्मभावो यस्मिन्नोकारे तस्मिन्समाहितचित्त इत्यन्वयः । अनेन धार-
णोक्ता । ध्यानशब्दार्थमाह—आत्मेति । संतानाविच्छेद इत्यविच्छिन्नसंतान इत्यर्थः ।
प्रत्ययान्तरेण विजातीयप्रत्ययेनाविर्लीकृतोऽनन्तरितः । चित्तस्याऽऽत्मविषयस्यैव सत
एकदेशेन विक्षेपं वारयति—निर्वातेति । ध्यानेनैव यमादिसाधनजातमपि सूचित-
मित्याह—सत्येति । कतममिति कतमचोऽर्थं बहुषु निर्धारणं दर्शयति—अनेके हीति ।
ओकाराभिध्यानं ध्यानत्वाद्दहराद्युपासनवदपरप्राप्तिसाधनमेवोत परप्राप्तिसाधनमपीति
प्रष्टुरभिप्रायः ॥ १ ॥

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः ।

तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वोति ॥ २ ॥

एतद्वै सत्यकाम । एतद्ब्रह्म वै परं चापरं च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरु-
षाख्यमपरं च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोकार एवोकारात्मकमोकारप्रती-
कत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न
शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितमोकारे तु विष्णवादि-
प्रतिमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवग-
म्यते शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽपरं च ब्रह्म । तस्मात्परं चापरं च ब्रह्म यदो-
कार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनैवाऽऽत्मप्राप्तिसाधनेनैवोकाराभि-
ध्यानेनैकतरं परमपरं वाऽऽन्वेति ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्टं ह्यालम्बनमो-
कारो ब्रह्मणः ॥ २ ॥

तदभिप्रायज्ञः पिप्पलादोऽपरालम्बनतया ध्यानं चेदपरप्राप्तिमात्रसाधनं परालम्बन-
त्वेन चेत्क्रमेण परप्राप्तिसाधनमित्युत्तरमाह—एतद्वा इति । एतद्यच्छब्दयोर्नपुंसकयोरो-
कारविशेषणत्वायोगाद्ब्रह्मविशेषणत्वमाह—एतद्ब्रह्मेति । किं तद्ब्रह्मेत्यत आह—परं चेति ।

यदेतत्परं चापरं च ब्रह्मास्ति तदुभयमोकार इति वाक्यान्वय इत्यर्थः । न चैवं ब्रह्मोद्देशेनोकारत्वविधाने ब्रह्मण्योकारदृष्टिः प्रसज्येतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेन लोकेषु सामोपासीतेत्यादाविव निकृष्ट ओकार एव ब्रह्मदृष्टिः सिध्यतीति भावः । तयोर्भेदात्कथमैक्यमित्याशङ्क्योपचारादित्याह—ओकारप्रतीकत्वादिति । अनेन सामानाधिकरण्येनोकारस्य प्रतीकत्वमुपदिश्यत इति भावः । ननु किं प्रतीकोपदेशेन साक्षादेव ब्रह्माभिधीयतामत आह—परं हीति । शब्दादीति । शब्दादिभिः साक्षाद्बोधनानर्हमित्यर्थः । आदिशब्देनानुमानादि गृह्यते । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य लिङ्गस्य चाभावादिति तत्र हेतुमाह—सर्वेति । न शक्यमित्य(म)षगांहितुमित्यन्वयः । तर्हीन्द्रियैर्मनसा वा तद्ब्रह्मोऽस्त्वित्यत आह—अतीन्द्रियेति । मनसेतीन्द्रियैर्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । तर्हि तथाविधस्योकारेऽप्यावेशासंभवात्किंचिद्विशेषमारोप्याऽऽवेशो वक्तव्यः । अत एव सूर्यान्तर्गतत्वं विशेषं वक्ष्यत्योकारतादात्म्यं च । तत्कथं निर्विशेष[त्व]लाभोऽत आह—ओकारे तिवाति । प्रसीदतीति । तदुपासनेन चित्तस्य नैर्मल्ये सति निर्विशेषं स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः । तत्र मानमाह—शास्त्रेति । अन्यथा परब्रह्मार्थिनस्तदुक्तिवैयर्थ्यादित्यर्थः । तथाऽपरं चेति । प्रसीदतीत्यन्वयः । तस्मादिति । प्रतीकत्वादित्यर्थः । तस्मादेवं विद्वानिति । ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मत्वाहमिति विद्वानित्यर्थः । एतेनैवेत्यनन्तरमायतनेनाऽऽलम्बनेनेति पदद्वयं प्रमादतो गलितमिति द्रष्टव्यम् । तस्य पदस्य पिण्डितार्थमाह—ओकारेति । न त्वेतच्छब्दार्थकथनमेतदिति द्रष्टव्यम् । अमिध्यानस्याऽऽयतनत्वाभावादिति तरोपासनावदस्याप्युपासनत्वात्परप्रापकत्वं न संभवतीत्यत आह—नेदिष्टमिति । मनआद्यपेक्षयेदं नेदिष्टं समीपवर्त्यन्तरङ्गं श्रेष्ठमालम्बनमेतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ २ ॥

स यद्येकमात्रमभिधायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्ण-
मेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुप-
नयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो
महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

स यद्यप्योकारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति तथाऽप्योकारा-
भिध्यानप्रभावाद्द्विशिष्टामेव गतिं गच्छति । एतदेकदेशज्ञानवैगुण्यतयोका-
रशरणः कर्मज्ञानोभयभ्रष्टो न दुर्गतिं गच्छति किं तर्हि यद्यप्येवमोका-
रमेवैकमात्राविभागज्ञ एव केवलोऽभिधायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स

१ क. 'ज्ञत्वाभा' । २ ख. ग. घ. ङ. 'गाह्यितु' । ३ क. च. 'त्वाहत्वाङ्' । ४ घ. 'त्वादह' ।
५ क. च. 'मेक' ।

तेनैकमात्राविशिष्टोकाराभिध्यानेनैव संबोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्यामभिसंपद्यते । किं, मनुष्यलोकम् । अनेकानि हि जन्मानि जगत्यां संभवन्ति तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोकमेवर्च उपनयन्त उपनिगमयन्ति । ऋच ऋग्वेदरूपा ह्योकारस्य प्रथमैकमात्राऽभिध्याता । तेन स तत्र मनुष्यजन्मानि द्विजाग्र्यः संस्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च संपन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति ॥ ३ ॥

नेदिष्टत्वमेव संस्तुवन्नोत्तरवाक्येण साधयति—स यदीति । विकलस्यापि फलजनकत्वान्नेदिष्टत्वमित्यर्थः । सकलोति । अकारादिमात्रात्रयात्मक ओंकारः स चोपासितव्य इति न जानाति किंत्वकारमात्रमुपासितव्यं जानातीत्यर्थः । तथाऽप्येकदेशज्ञानवैगुण्यतया दुर्गतिं न गच्छति किं तद्ध्योकाराभिध्यानप्रभावात्तदेकदेशध्यानप्रभावाद्द्विशिष्टामेव गतिं गच्छतीत्यन्वयः । तात्पर्यार्थमुक्त्वेदानीमक्षरार्थमाह—यद्यप्येवमिति । यद्विशब्दो यद्यपीत्यर्थे व्याख्यातः । एवं च स तेनैवेत्यतः प्राक्तथाऽपीति पदं द्रष्टव्यम् । एकमात्रमिति । एकमात्रात्मकमोकारमकारमित्यर्थः । एकमात्राविशिष्टेत्यत्राप्येकमात्रात्वाविशिष्टेत्यर्थः । ओंकारेति । तदवयवेत्यर्थः । एकमात्राप्रधानमप्रधानीमूतमात्राद्वयं कृत्स्नमोकारमिति केचिद्व्याचक्षते । दीपिकायां वाचस्पत्ये चाकारमात्रमित्येव व्याख्यातम् । संबोधित इति । तन्मात्राध्यानेन तन्मात्रासाक्षात्कारवानित्यर्थः । पृथिव्यां किमभिसंपद्यत इति कर्माऽऽकाङ्क्षते—किमिति । मनुष्यलोकमिति पदमिहाऽऽकृष्याऽऽकाङ्क्षां पूरयति—मनुष्यलोकमिति । मनुष्यशरीरमित्यर्थः । पृथिव्यां मनुष्यलोकस्यैव नियमात्तदुक्तिवैयर्थ्यमत आह—अनेकानि हीति । पश्वादीनि हीत्यर्थः । तर्हि तस्य नियमेन कथं मनुष्यत्वप्राप्तिरत आह—तत्र तमिति । ऋग्वेदरूपा हीति । पृथिव्यकारः स ऋग्वेद इति श्रुतेरकारस्य तद्रूपत्वमित्यर्थः । अभिध्याताऽकाररूपा मात्रा ऋग्वेदरूपेत्यन्वयः । तेनेति । येनर्भेदरूपत्वं तस्य तेनर्चो मनुष्यलोकमुपनयन्त इत्यर्थः । वीतश्रद्ध इति । श्रद्धाविरहितः सन्नित्यर्थः । योगभ्रष्ट इति । एकदेशज्ञानविकल इत्यर्थः । अनेन न हि कल्याणकृत्कश्चिदिति गीतावाक्यसंवादः सूचितः ॥ ३ ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं
यजुर्भिरुन्नयिते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूति-
मनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोकारमभिध्या-
यीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदेवत्ये संपद्यत एकाग्रत-
याऽऽत्मभावं गच्छति । स एवं संपन्नो मृतोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं द्विती-
यमात्रारूपं द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म
प्रापयन्ति तं यजुंषीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्य-
लोकं प्रति पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

द्विमात्रेण विशिष्टमिति । द्वितीयमात्रत्वेन विशिष्टमोकारं तद्गतमुकारमि-
त्यर्थः । न तु मात्राद्वयमकारस्य पूर्वमेवोक्तत्वाद्दत एव द्वितीयमात्रारूपमिति वक्ष्यति ।
श्रुतौ तृतीया द्वितीयार्थे, ओकारमभिध्यायीतेत्युपक्रमादिति भावः । अत्राभिध्यानं
तादात्म्याभिमानपर्यन्तमिति वक्तुं मनसि संपद्यत इति वाक्यं तत्र साक्षान्मनःसंपत्तेः ।
साधनत्वेन वा फलत्वेन वाऽनन्वयान्मनःशब्देन तत्परिणामस्वप्नादिलक्षणद्वारा स्वप्न-
यजुराद्यात्मत्वेन श्रुत्यन्तरे श्रुतौकार एव लक्ष्यत इत्याह—स्वप्नात्मक इति ।
उकारे संपत्तिपर्यन्तमभिध्यानं यः करोतीति वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत्र केचित्स यदी-
त्यादिर्यः पुनरित्यन्तं न स्तुतिः किंतुक्तफलायाकारे विश्वाभिन्नविराडुपासनमुकारे
तैजसामिन्नहिरण्यगर्भोपासनं च विवक्षितमित्याहुः । तन्मते मनःशब्देनाण्डपरिणाम-
स्वप्नाभिमानो हिरण्यगर्भ उच्यत इति वक्तुं स्वप्नात्मक इत्यादिविशेषणानीति
बोध्यम् । दीपिकायां तु मात्राद्वयस्य मिलितस्योपासनं मनसि संपत्तिश्च मनसैकाग्र-
तया चिन्तनमिति च व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषम-
भिध्यायीत स तेजासि सूर्ये संपन्नः । यथा पादो-
दरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनि-
र्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जी-
वन्नात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ
भवतः ॥ ५ ॥

यः पुनरेतमोकारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञानविशिष्टेनोमित्येते-
नैवाक्षरेण परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषं प्रतीकेनाभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन
प्रतीकत्वेन ह्यालम्बनत्वं प्रकृतमोकारस्य परं चापरं च ब्रह्मेत्यभेदश्रुतेरौ-
कारमिति च द्वितीयाऽनेकशः श्रुता बाध्येतान्यथा यद्यपि तृतीयाभि-

१ क. ख. ड. 'यह' । २ ख. ग. ड. 'रेनं त्रि' । ३ ख. घ. ड. 'रेनमो' । ४ ख. ग. घ.
ड. 'श्रुत्योका' ।

धानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथाऽपि प्रकृतानुरोधान्निर्वाणं परं पुरुषमि-
ति द्वितीयैव परिणया त्यजेदेकं कुलस्यार्थं इति न्यायेन, स तृतीयमा-
त्रारूपस्तेजसि सूर्ये संपन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात्सोमलो-
कादिवन्न पुनरावर्तते किंतु सूर्ये संपन्नमात्र एव । यथा पादोदरः सर्प-
स्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वैग्विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह
वा एष यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वकस्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनि-
र्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरूर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य
ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवा-
नामात्मभूतः । स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानां तस्मिन्नि लिङ्ग-
त्मानि संहताः सर्वे जीवाः । तस्मात्स जीवघनः । स विद्वांस्त्रिमात्रो-
काराभिन्न एतस्माज्जीवघनाद्धिरण्यगर्भात्परात्परं परमात्मारुख्यं पुरुष-
मीक्षते पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः । तदेतस्मिन्य-
थोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः ॥ ५ ॥

एवमोकारं स्तुत्वा तदुपासनं परब्रह्मविषयं विधत्ते—यः पुनरिति । विज्ञा-
नविशिष्टेनेति । विज्ञानविषयीकृतेनेत्यर्थः । मात्रात्रयात्मैकज्ञानेनेति यावत् । पूर्वव-
दत्रापि त्रिमात्रेणेत्यत्र तृतीया मात्रा मकार उच्यत इति भ्रमं वारयितुमोमित्येतेनै-
वाक्षरेणेत्युक्तम् । पूर्वत्र तत्तन्मात्राप्रधानं ओंकार एवोच्यत इति मत इहैवेदं विशेष-
षणमनुपपन्नं पूर्वत्राप्योकारस्यैवोक्तत्वादिति तन्मतमनुपपन्नमिव भातीति त्रिमात्रेणेति
तृतीयाश्रवणादोकारो न प्रतीकम् । तथा सति विषयत्वेन कर्मतया द्वितीया स्यात्कि-
त्वमिध्यायकत्वेन करणत्वमेव तृतीयाबलादिति भ्रमं वारयति—प्रतीकेनेति । तस्य
कर्मत्वेऽपि कारकत्वेनामिध्यानक्रियानिर्वर्तकत्वेन हेतुत्वात्तन्मात्रविवक्षया तृतीयोपप-
द्यत इत्यर्थः । एवं व्याख्याने हेतुमाह—प्रतीकत्वेनेति । अभेदेति । प्रतीकत्वे
ह्यधिष्ठानाध्यस्यमानयोस्तादात्म्यारोपादभेदश्रवणमुपपद्यते करणत्वे तु न तदुपपद्यत
इत्यर्थः । अनेकश इति । ओंकारमिध्यायीत स यद्येकमात्रमिध्यायीतेति द्विवारं
श्रुतेत्यर्थः । अन्यथेत्यस्य बाधयेतेत्यनेनान्वयः । अथ यदि द्विमात्रेण यः पुनरेतं
त्रिमात्रेणेति च तृतीयाऽपि द्विवारं श्रुता हेतुत्वापेक्षया करणत्वेन स्वरसां च
कारकविभक्तित्वात्ततस्तस्या अपि बाधो न युक्त इति शङ्कते—यद्यपीति ।
द्वितीयाद्वयस्यापि कर्मत्वे स्वारस्यादुपक्रमस्थत्वाच्च तस्यैव प्राबल्यमित्याह—तथाऽपीति ।
प्रकृतेति । प्रक्रमानुरोधादित्यर्थः । किंच द्वितीयाद्वयमुक्ता(कत्वाऽऽ)भेदश्रुतिः ।

१ ख. ग. घ. ङ. च. 'रूपे तेज' । २ क. ख. ङ. सूर्यसं' । ३ ख. ग. घ. ङ. 'त्वत्रियुक्तः । ४
ख. 'त्मज्ञातेने' । ग. 'त्मना ज्ञातेने' । घ. ङ. 'त्मज्ञा' । ५ क. 'धानोका' । ६ च. 'साच का' ।

एतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति । आयतनेनैवान्वेतीत्यालम्बनवाच्यायतनश्रुतिद्वयं चेति बहुश्रुत्यनुरोधेन तृतीयाद्वयं त्याज्यमित्याह—त्यजेदेकमिति । तृतीयमात्रारूप इति । यद्यपि मात्रात्रयध्यानान्मात्रात्रयरूपित्वमेव तस्य तथाऽपि तृतीयमात्राया एवेहासाधारण्यात्तत्प्राधान्येन निर्देश इति बोध्यम् । तृतीयमात्रारूप इति समस्यन्तपाठे तत्सूर्यविशेषणं मकारस्याऽऽदित्यात्मकत्वादिति । हिरण्यगर्भस्य जीवघनत्वमनागतावेक्षणन्वायेनोपपादयति—स हिरण्यगर्भ इति । लिङ्गरूपेणेति । समष्टिलिङ्गरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्हीति । समष्टिलिङ्गात्मनि हिरण्यगर्भे व्यष्टिलिङ्गाभिमानिनः सर्वे जीवा गोत्वसामान्ये खण्डमुण्डादय इव संहता इत्यर्थः । इदानीं वाक्यं योजयति—स विद्वानिति । स विद्वानिदानीं ध्यायमानः पश्चाद्ब्रह्मलोकं प्राप्तः । तत्र ब्रह्मलोके स्थावरजङ्गमेभ्यः पराज्जीवघनात्परं पुरुषं पश्यति ततो मुक्तो भवतीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्य-
मासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

तिस्रस्त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्या ओंकारस्य मात्राः । मृत्युमत्यः, मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यो मृत्युगोचरादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किंचान्योन्यसक्ता इतरेतरसंबद्धाः । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ता विप्रयुक्ताः । न तथा विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः किं तर्हि विशेषेणैकस्मिन्ध्यानकाले तिसृषु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगाक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति ज्ञो योगी यथोक्तविभागज्ञ ओंकारस्येत्यर्थः । न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते । यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोकारात्मरूपेण दृष्टाः स ह्येवं विद्वान्सर्वात्मभूत ओंकारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन्वा ॥ ६ ॥

तत्र यः पुनरेतमित्यादिनोक्तेऽर्थ आद्यं मन्त्रं योजयति—तिस्र इति । मृत्युगोचरा इति । प्रत्येकं ब्रह्मदृष्टिं च विना तदुपासकानां मृत्युवनतिक्रमादित्यर्थः । ब्रह्मदृष्ट्या संश्लिष्टत्वेन च संभूय च प्रयुक्ताश्चेन्नायं दोष इत्याह—किंचेति । जाग्रदिति । जाग्रत्पुरुषो वैश्वानराभिन्नो विश्वस्तत्स्थानं स्थूलशरीरं जागरितं च । स्वप्नपुरुषस्तु हिरण्यगर्भाभिन्नस्तैजसस्तत्स्थानं लिङ्गशरीरं स्वप्नश्च । सुषुप्तावीश्वरात्मा प्राज्ञस्तत्स्थानमव्या-

कृतं सुषुप्तिश्च । तेषामकारादितादात्म्येन यदभिध्यानं तल्लक्षणासु योगक्रियासु प्रयु-
क्तास्वन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्तास्तिस्रो मात्राः प्रयुक्ताश्चेन्न कम्पत इत्यन्वयः । अनेन
सर्वात्मके परब्रह्मणीश्वर ओंकाराभेदेन ध्यानमुक्तम् । यथोक्तेति । तिस्रो मात्रा इति
श्लोकोक्तविभाग इत्यर्थः । कुतो वेति । चलनं विक्षेपः स्वस्य सर्वात्मत्वेन स्वव्यति-
रिक्ताभावाच्चलनं न संभवतीति कुतो हेतोः कास्मिन्वा विषये चलोदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वार्थसंग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः—

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं * सामभिर्यत्तत्कवयो
वेदयन्ते । तमोकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वा-
न्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥
इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम् ।
सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव
नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधं लोकमोकारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षण-
मन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोकारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषा-
ख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत ए-
वाजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमत एव यस्माज्जराविक्रियारहितम-
तोऽभयम् । यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योकारेणाऽऽय-
तनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ॥७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये

पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

—:—

अपरब्रह्मप्राप्त्यर्थं य ओंकारः प्रयुक्तस्तेनैव न पृथक्प्रयुक्तः परमपि प्राप्नोति
ब्रह्मलोक उत्पन्ननिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारेणोक्तस्योकारस्य क्रममुक्तिफलत्वादित्याह—
तेनैवेति । येनापरमन्वेति तेनैव परमप्यन्वेतीत्येवकारार्थ इत्यर्थः । तदप्योकारेणेत्या-
यतनविशेषणार्थं पुनरोकारग्रहणमिति न पुनरुक्तिरिति बोध्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

===

* एतदग्रे स इति पदं क्वचिन्मूलेऽधिकं तच्च भाष्ये दीपिकायां च नोपलभ्यते ।

१ क. तत्तत्सूक्ष्मलक्षं । २ क. च. यादिरं ।

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ।

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ, समस्तं जगत्कार्यकारणलक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन्नक्षरे सुषुप्तिकाले संप्रतिष्ठि(ष्ट)त इत्युक्तम् । सामर्थ्यात्प्रलयेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते जगत्तत एवोत्पद्यते इति सिद्धं भवति । न ह्यकारणे कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तं च— “ आत्मन एष प्राणो जायते ” इति । जगत्तत्र यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अनन्तरं चोक्तं स सर्वज्ञः सर्वो भवतीति । वक्तव्यं च क्व तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं विज्ञेयमिति । तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्वख्यापनेन तल्लब्धयर्थं मुमुक्षूणां यत्नविशेषोपादानार्थम् ।

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः कर्माणि विज्ञानमयश्चेति मन्त्रे कर्मभिः सह षोडशकलानां परस्मिन्ल्लयमुक्त्वा यथा नद्यः स्यन्दमाना इति मन्त्रेण दृष्टान्तोक्तिद्वारा परप्राप्तिरुक्त्वा तन्मन्त्रयोर्विस्तरामिधानार्थं षष्ठं प्रश्नमारभते—अथ हैनामिति । तस्य पूर्वेण संगतिमुक्तार्थानुवादपूर्वकमाह—समस्तमित्यादिना । अक्षरस्य कारणत्वसिद्धयर्थं प्रलयेऽपि तस्मिन्नेव लयमाह—सामर्थ्यादिति । लयाधारत्वेन कारणत्वमाह—तत इति । तदुक्तेः प्रयोजनमाह—जगत् इति । यद्यप्यद्वितीयात्मज्ञानान्मुक्तिर्न कारणज्ञानात्तथाऽपि तस्य कारणत्वे तद्व्यतिरेकेण कार्याभावात्तद्वितीयत्वज्ञानं सिध्यतीति तादृशात्मज्ञानात्परं श्रेय इति । आत्मा वा इदमेक एव । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् । प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽमृतः समभवत् । सदेवैकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्याऽऽचार्यवान्पुरुषो वेद, अथ संपत्स्ये, तमेवैकं जानथ । अमृतस्यैष सेतुः, अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवादित्यादिषु निश्चितामित्यर्थः । इहापि तादृगात्मज्ञानादेव सर्वात्मभावः श्रेय उक्त इत्याह—अनन्तरमिति । वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणमाह—वक्तव्यमिति । तदर्थोऽयमिति । तस्य शरीरान्तःस्थत्वोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यगात्मत्वज्ञानार्थमित्यर्थः ।

भगवान्हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपे-

१ ख. ग. घ. छ. °तान्तव्याख्या° । च. °तान्तान्वाख्या° । २ क. ग. च. °षोत्पादना° । ३ ख. ग. घ. ङ. °णत्वार्थम् । त° ।

त्यैतं *प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं
वेत्थ । तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद । यद्यहमिमम-
वेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति । *समूलो वा एष परिशु-
ष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नाहार्हाम्यनृतं वक्तुम् ।
स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि
कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

हे भगवन्निहरण्यनाभो नामतः कोसलायां भवः कौसल्यो राजपुत्रो
जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगम्यैतमुच्यमानं प्रश्नमपृच्छत । षोडश-
कलं षोडशसंख्याकाः कला अवयवा इवाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितरूपा
यस्मिन्पुरुषे सोऽयं षोडशकलस्तं षोडशकलं हे भारद्वाज पुरुषं वेत्थ
विजानासि । तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्ट्वन्तमब्रुवमुक्तवानस्मि नाहमिमं
वेद यं त्वं पृच्छसीति । एवमुक्तवत्यपि मय्यज्ञानमसंभावयन्तं तमज्ञाने
कारणमवादिषम् । यदि कथंचिदहमिमं त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिषं विदि-
तवानस्मि कथमत्यन्तशिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवा-
नस्मि । न ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययमिवाऽऽलक्ष्य प्रत्याययितुम-
ब्रुवम् । समूलः सह मूलेन वा एषोऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा कुर्व-
न्ननृतमयथाभूतार्थमभिवदति यः स परिशुष्यति शोषमुपैतीहलोकपर-
लोकाभ्यां विच्छिद्यते विनश्यति । यत एवं जाने तस्मान्नाहार्हाम्यहम-
नृतं वक्तुं मूढवत् । स राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तूष्णीं ब्रीडितो रथमा-
रुह्य प्रवव्राज प्रगतवान्यथागतमेव । अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय
जानता विद्या वक्तव्यैवानृतं च न वक्तव्यं सर्वास्वप्यवस्थास्वित्येत-
त्सिद्धं भवति । तं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि मम हृदि विज्ञेयत्वेन श-
ल्यमिव मे हृदि स्थितं कासौ वर्तते विज्ञेयः पुरुष इति ॥ १ ॥

प्रश्नमिति । प्रष्टव्यमित्यर्थः । अज्ञाने कारणमिति । अज्ञानसंभावनायां कारण-
मित्यर्थः । अप्रत्ययमिति । अविश्वासमित्यर्थः । अन्यथा सन्तमिति । ज्ञानिनं
सन्तमन्यथा कुर्वन्नज्ञानिनं कुर्वन्नारोपयन्नित्यर्थः । कथं ते नावक्ष्यामित्यनेन सूचितमर्थ-
माह—अत इति । समूलो वा इत्यनेन सूचितमाह—अनृतं चेति । स्वरूपेण शल्य-

त्वाभावादाह—विज्ञेयत्वेनेति । यावज्जिज्ञासितं न ज्ञायते तावत्तद्धृदि शल्यवद्धासत इति शल्यमिवेत्युक्तम् ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स
पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति । षोडशकलाभिरुपाधिभूताभिः सकल इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्ययेति तदुपाधिकलाधारोपापनयेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । प्राणादीनामत्यन्तनिर्विशेषे हृदये शुद्धे तत्त्वे न शक्योऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्तेऽविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते । अत एव भ्रान्ताः केचिदग्नि-संयोगाद्घृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति । तन्निरोधे शून्यमिव सर्वमित्यपरे । घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्य-स्याऽऽत्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीत्यपरे । चैतन्यं भूतधर्म इति लोका-यतिकाः ।

पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षात्सावयवत्वेन किंतु कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्त्वा-दिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति वाक्यमिति तत्तात्पर्यमाह—षोडशकलाभिरिति । ननु केवल आत्मा प्रदर्शयतां किं वक्ष्यमाणकलोकत्येत्यत आह—तदुपाधीति । तथैव स प्रदर्शनीय इत्यत्र हेतुमाह—अत्यन्तेति । अविद्याविषया इति । अविद्याधीना इत्यर्थः । कालत्रयेऽपि तासां चैतन्यरूपाधिष्ठानाव्यतिरेकाद्गुणसर्पवन्मृषात्वमित्यवि-द्याविषयत्वं साधयति—चैतन्येति । चैतन्याव्यतिरेकेण लक्ष्यमाणत्वं हेतुं विज्ञानवा-दिभ्रान्त्या दृढी करोति—अत एवेति । घृतं यथाऽग्निसंयोगाद्द्रवावस्थां प्रतिपद्यत एवमहमाकारमालयविज्ञानमेव वासनावशाद्विषयाकारेण जायत इति वदतां तेषां भ्रमो विषयस्य चैतन्याव्यतिरेके प्रत्ययं गमयति । अन्यथा तथाभ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः । विष-याणां चैतन्याव्यतिरेकेण प्रतीतिनियमादेव विषयविज्ञानरूपेण चैतन्याभावे सुषुप्त्यादौ शून्यभ्रमो जातः केषांचिदिति तदीयभ्रान्त्याऽपि चैतन्याव्यतिरिक्तप्रतीतिं दृढी करोति—तन्निरोध इति । चैतन्यस्यानित्यस्य कलारोपाधिष्ठानत्वं न संभवति कला-

कार्यत्वादिति नैयायिकपक्षोक्तिव्याजेन शङ्कते-घटादीति । भूतधर्म इति । देहा-
कारेण संहतभूतधर्म इत्यर्थः ।

अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । विज्ञानघन
एवेत्यादिश्रुतिभ्यः । स्वरूपव्यभिचारिषु पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचा-
राद्यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य
तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तुतत्त्वं भवति, किञ्चिन्न ज्ञायत इति
चानुपपन्नम् ।

चैतन्यस्याऽऽरोपाधिष्ठानत्वसिद्धयर्थं नित्यत्वमेकत्वं च वदंस्तान्निराकरोति-अन-
पायेति । प्रत्यवभासत इति । नानात्वेन कार्यत्वेन चेति शेषः । सत्यं ज्ञान-
मिति । तथा च श्रुतिविरोधात्ते पक्षा हेया इत्यर्थः । किञ्च ज्ञानकाले विषयाणां
सद्भावनियमाभावाद्विषयकाले च ज्ञानस्य सद्भावनियमात्तयोर्भेद इति विज्ञानवादिपक्षं
निराकुर्वन्नव्यभिचारादेव ज्ञानस्य नित्यत्वं साधयन्नैयायिकादिपक्षमपि निराकरोति—
स्वरूपेति । घटज्ञानकाले घटाभावसंभवाद्विषयाणां ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानस्य तु
विषयकालेऽवश्यंभावनियमादव्यभिचारित्वमित्यर्थः । पटकाले घटज्ञानमपि नास्तीति
घटज्ञानस्यापि पटविषयव्यभिचारित्वं तुल्यमित्याशङ्क्य स्वरूपेत्युक्तम् । ज्ञानस्य
विषयविशिष्टत्वरूपेणैव व्यभिचारः । विषयस्य तु स्वरूपेणैवेति विशेष इत्यर्थः ।
ज्ञानस्याव्यभिचारित्वमुपपादयति-यथा यथेति । ननूत्पन्नविनष्टादेर्मरुगुहान्तर्वर्तिन-
श्चाज्ञायमानत्वाज्ज्ञानस्यापि ज्ञेयाव्यभिचारोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य तस्याज्ञाने तत्सद्भावा-
सिद्धेस्तथाभूतपदार्थोऽसिद्ध इत्याह—वस्तुतत्त्वेति ।

रूपं च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति यथा । व्यभिचरति तु ज्ञेयं
ज्ञानं न व्यभिचरति कदाचिदपि ज्ञेयम् । ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरे भावा-
ज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित् । सुषुप्तेऽदर्श-
नाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न ।
ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्याऽऽलोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात्स्वव्यङ्ग्याभाव
आलोकाभावानुपपत्तिवत्सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः ।

अनुपपत्तिमेव दृष्टान्तेन स्फुटी करोति-रूपं चेति । ज्ञेयस्य ज्ञानव्यभिचारित्वं
ज्ञानकाले सत्त्वनियमाभावरूपं स्पष्टमित्याह—व्यभिचरति त्विति । घटज्ञानकाले
कदाचिद्घटाभावादित्यर्थः । पटकाले घटज्ञानस्यापि व्यभिचारस्तुल्य इत्याशङ्क्य

१ क. च. "ज्ञानमानन्दं ब्र" । २ ख. ड. तस्याव्य" । ३ क. च. "स्तु च भ" । ४ क.
च. "दंस्तन्नि" । ५ क. च. "स्तु चेति" । ६ क. च. "तिवत् । व्य" ।

विशिष्टरूपेण व्यभिचारेऽपि स्वरूपेणाव्यभिचारं पूर्ववत्सूचितमाह—न व्यभिचरतीति । ज्ञानमित्यस्येहाप्यनुषङ्गः । पूर्ववाक्ये द्वितीयान्तमिह तु प्रथमान्तमिति विशेषः । भावादिति । स्वरूपेणेत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वरूपेण सत्तामेव ज्ञेयान्तरस्य ज्ञेयत्वादेव साध्यति—न हीति । स्वरूपेणाप्यभावं शङ्कते—सुषुप्त इति । किं तदानीं ज्ञेयाभावेन ज्ञानाभावः साध्यत उत ज्ञानस्यादर्शनाद्वाऽऽद्येऽपि ज्ञेयस्य व्यङ्ग्यत्वात्तदभावाद्ब्यङ्ग्यत्वाभाव इति वोत तयोरैक्यादेकाभाव इतराभाव इति । नाऽऽद्यो व्यभिचारादित्याह—न । ज्ञेयेति ।

न ह्यन्धकारे चक्षुषा रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुं वैनाशिकेन । वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेद्येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्पयत इति वक्तव्यं वैनाशिकेन ।

व्यङ्ग्यज्ञानैककल्पस्य व्यङ्ग्याभावेऽभाव उच्यत आलोकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्नैवमिति ज्ञानानुमेयत्ववादिनं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह—न हीति । वैनाशिकमते विज्ञानव्यतिरिक्तालोकाद्यभावान्न व्यभिचार इति शङ्कते—वैनाशिक इति । कल्पयत्येवेति । उक्तव्यभिचारस्थलाभावेन व्यभिचाराभावादित्यर्थः । एवमपि ज्ञानाभावकल्पकस्य ज्ञेयाभावस्य ज्ञानमङ्गी क्रियते न वा । आद्ये न ज्ञानाभावासिद्धिस्तस्यैवाभावज्ञानस्य सत्त्वादित्याह—येनेति । येन ज्ञेयाभावज्ञानेन तदभावं कल्पयेत्तस्य ज्ञानस्याभावः केन कल्पयते न केनापि कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः ।

तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे ज्ञानाभाव इति चेन्न । अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैर्नित्यश्च तदव्यतिरिक्तं चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राध्यारोपे किञ्चिन्नशिञ्जलम् ।

न द्वितीय इत्याह—तदभावस्यापीति । ज्ञेयाभावस्याप्यज्ञातस्य ज्ञानाभावकल्पकत्वासंभवादवश्यं ज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः कल्पनानुपपत्तेर्ज्ञानानङ्गीकारपक्षो न युक्त इत्यर्थः । आद्यकोटौ द्वितीयकल्पं शङ्कते—ज्ञेयेति । वैनाशिकमतेऽप्यभावस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमाद्बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं च तदिति प्रतिसंख्योऽप्रतिसंख्या(?)निरोधोकाशरूपत्रयव्यतिरिक्तस्यैव क्षणिकत्वेन निरोधशब्दितस्याभावस्य

नित्यत्वाङ्गीकारेण तदभिन्नस्य ज्ञानस्यापि सुषुप्ते सत्त्वं नित्यत्वं च प्राप्तमित्याह—न ।
अभावस्येति । ज्ञानस्याभावामिन्नत्वेनाभावत्वमेव स्यान्न तु भावत्वेन सत्त्वं नित्यत्वं
च स्यादित्याशङ्क्याभावस्यापि ज्ञानामिन्नत्वेऽभावत्वमेव न स्यादित्याह—तदभाव-
स्येति । अनित्यत्वं च ज्ञानस्येति वाङ्मात्रमेव स्यादित्यनुषङ्गः । वाङ्मात्रेणाप्यभाव-
स्याभावत्वेन ज्ञानानित्यत्वेन चास्मत्सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य नाममात्रेण तेन वा-
स्तवनित्यत्वादिविरोधाभावान्नास्माकं क्षतिरित्याह—न चेत्ति । अभावनामेति ।
अनित्यनामेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

अथाभावो ज्ञेयोऽपि सञ्ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावः । ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न ।
शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः । ज्ञेयज्ञानयोरैकत्वं चेदभ्युपगम्यते ज्ञेयं
ज्ञानव्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेतद्वह्निरभिव्य-
तिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्यते, ज्ञेयव्यतिरेके तु
ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा ।

एतद्दोषपरिहारार्थं ज्ञेयस्यापि सतोऽभावस्य ज्ञानामेदो नाङ्गी क्रियते इति शङ्कते—
अथेति । तर्हि ज्ञेयामिन्नत्वेन हेतुना सुषुप्ते ज्ञानाभावो न सिध्यति घटाद्यभावेन
तज्ज्ञानाभावसिद्धावप्यभावज्ञानाभावासिद्धेस्तस्याभिन्नत्वाभावादित्याह—न तर्हीति ।
यद्वाऽभावस्य ज्ञेयस्य ज्ञानाद्भेदे भावस्यापि तथात्वं स्याद्विशेषहेत्वभावात्तथा च न
ज्ञेयाभावाज्ज्ञानाभावसिद्धिरित्याह—न तर्हीति । ननु ज्ञेयस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वमङ्गी
क्रियते तथा चाभावस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वादभावत्वादिकं सिध्यति । ज्ञानस्य तु न
ज्ञेयव्यतिरिक्तत्वम् । तथा च ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावसिद्धिरिति निरुद्धगतिकः शङ्कते—
ज्ञेयमिति । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरेके ज्ञेयस्यापि तदव्यतिरेकावश्यंभावादन्वयोभयोरत्य-
न्तभेद एव स्याद्भेदाभेदयोर्विरोधादनुपपत्तेरिति दूषयति—न । शब्दमात्रत्वादिति ।
इदमुपलक्षणम् । ज्ञानस्याभावव्यतिरेकेण नित्यत्वादिकं च स्यादेवेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
यद्येतद्दोषपरिहाराय तस्यापि भेद एवाङ्गी क्रियते तर्हि न सुषुप्तौ ज्ञानाभावसिद्धि-
रित्युपसंहरति—ज्ञेयव्यतिरेके स्थिति ।

ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न । सुषुप्ते ज्ञप्त्यभ्युपगमात् ।
वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि ज्ञानास्तित्वं, तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्यु-
पगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न । भेदस्य सिद्धत्वात् । सिद्धं स्वभाव-
विज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम् ।

सुषुप्ते ज्ञानस्यादर्शनादेवामाव इत्याद्ये द्वितीयं शङ्कते—ज्ञेयाभाव इति । आलय-

विज्ञानसंततेर्नित्यत्वाङ्गीकारेण त्वया तदाऽपि तदभावो वक्तुं न शक्यत इत्याह—
 च । सुषुप्त इति । अस्तित्वमिति । तथा च ज्ञानस्यादर्शनमासिद्धं सुषुप्तेऽपि तदङ्गी-
 कारादित्यर्थः । ननु ज्ञेयाभावेन तन्निरूप्यस्य ज्ञानस्यादर्शनमित्युच्यते मया । सुषुप्ते च
 स्वस्यैव स्वज्ञेयत्वाज्ज्ञानदर्शनमुपपद्यतेऽस्मन्मते । त्वन्मते तु स्वज्ञेयत्वानङ्गीकारात्सु-
 षुप्ते चान्यस्याभावान्निरूपकाभावाच्च ज्ञानदर्शनास्तित्वमुपपद्यत इति शङ्कते—सत्रा-
 पीति । अभावस्थले ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्य साधितत्वात्तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र ज्ञानज्ञेययोर्भे-
 दसाधनान्न स्वज्ञेयत्वं ज्ञानस्येत्याह—न भेदस्येति । अमावरूपो [वि]ज्ञेयो
 विषयो यस्य तस्य ज्ञानस्याभावरूपो यो ज्ञेयस्तद्व्यतिरेकादित्यर्थः ।

न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैना-
 शिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति । तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति
 त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न । तद्विभागोपपत्तेः सर्वस्य । यदा हि सर्वं
 ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग
 एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैर्न तृतीयस्ताद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ।

अभावस्थले भेदेऽपि न सर्वत्रेत्याशङ्क्य न्यायस्य तुल्यत्वान्न तदन्यथा कर्तुं
 शक्यमित्याह—न हीति । ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमपक्षेऽनवस्थां वैना-
 शिकः शङ्कते—ज्ञानस्येति । ज्ञेयस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमाङ्गीकारादस्म-
 न्मते च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वानङ्गीकारान्न दोष इत्याह—न । तदिति । सर्वस्य वस्तुजा-
 तस्य विभागोऽसंक्रो ज्ञानं ज्ञानमेव न ज्ञेयं ज्ञेयमपि ज्ञेयमेव न कदाचिदपि ज्ञानमि-
 त्येवंरूपस्तस्योपपत्तेरित्यर्थः । अथवा द्विभागोपपत्तेरिति च्छेदः । ज्ञानज्ञेयरूप-
 भागद्वयमेव राशिद्वयमेवाङ्गी क्रियते न तृतीयो ज्ञानविषयकज्ञानरूपो भाव-
 राशिरङ्गी क्रियत इत्यर्थः । ता(त)मेवाऽऽह—यदा हीति । यस्मिन्पक्षे ज्ञेयं
 सर्वं स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यचिज्ज्ञानस्य ज्ञेयमित्यङ्गी क्रियत इति ज्ञेयपदावृत्त्या
 स्वव्यतिरिक्तस्येति पदाध्याहारेण च यदा हीति वाक्यं योज्यम् । अवैनाशिकैरिति
 च्छेदः । तद्विषय इति । ज्ञानविषयकज्ञानात्मक इत्यर्थः ।

ज्ञानस्य स्वेनैवाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत्सोऽपि दोषस्तस्यै-
 वास्तु किं तन्निर्बर्हणेनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमा-
 दवश्यं च वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् ।

तर्हि त(त्व)पक्षे ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं न स्यात्स्वेन स्वस्याज्ञानादिति
 शङ्कते—ज्ञानस्येति । ज्ञातुं योग्यस्य सर्वस्याज्ञाने हि सर्वज्ञत्वहानिः, अन्यथा शश-
 विषाणादेरज्ञानात्सर्वज्ञत्वं कस्यापि मते न स्यादतोऽनास्मन्मते तस्य दोषस्य प्राप्तिः किंतु

वैनाशिकस्यैव, तेन ज्ञानस्यावश्यज्ञेयत्वाङ्गीकारात्स्वेन स्वस्य ज्ञेयत्वस्य सिद्धं हीति पूर्व-
ग्रन्थे दूषितत्वादन्यज्ञेयत्वस्य चानङ्गीकारात्सर्वज्ञा(ज्ञ)त्वायोगादित्याह—सोऽपीति ।
तर्हि तव मते कथं सर्वज्ञत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्यास्मन्मते तस्य मायिकत्वेन तदनिर्वाहेऽपि
न दोष इत्याह—किं तदिति । वस्तुतस्तु × सर्वस्य व्यवहारहेतुज्ञानवत्त्वं सर्वज्ञत्वं
तत्तु ज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारहेतुत्वादास्ति ज्ञातुं योग्यं सर्वज्ञानाद्वा तद-
स्तीति भावः । पूर्वोक्तानवस्थादोषोऽपि तस्यैवेत्याह—अनवस्थेति ।

स्वात्मना चाधिज्ञेयत्वेनानवस्थाऽनिवार्या । समान एवायं दोष
इति चेन्न । ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । सर्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव
ज्ञानं नामरूपाद्यन्वेषकोपाधिभेदात्सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकधाऽ-
वभासत इति । नासौ दोषः । तथा चेहेदमुच्यते ।

ननु तेन स्वेनैव ज्ञेयत्वाङ्गीकारान्नानवस्थेत्यत आह—स्वात्मना चेति । सिद्धं
हीत्यत्र स्वज्ञेयत्वासंभवस्योक्तत्वात्परिशेषादन्यज्ञेयत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनव-
स्थाऽनिवार्येत्यर्थः । ज्ञानस्याज्ञेयत्वे तद्व्यवहारासिद्धिर्ज्ञानान्तरज्ञेयत्वे चानवस्था
तवापि स्यादिति शङ्कते—समान एवेति । स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारसिद्धेर्ज्ञानभेद-
स्यैवास्माभिरनङ्गीकारादनवस्थायाः प्रसङ्गिरेव नास्तीति परिहरति—न । ज्ञानस्ये-
ति । एकत्वपक्षे भेदप्रतीतिमुपपादयति—नामरूपेति । एवं च चैतन्यस्यैकत्वेन
नित्यत्वाङ्गाङ्घ्रिचत्वेन तस्य सत्यत्वाच्चाधिष्ठानत्वोपपत्तेस्तस्मिन्कलानामध्यारोप
आत्मप्रतिपत्त्यर्थमिहोच्यत इत्याह—तथा चेहेति । चैतन्यस्य नित्यत्वेनाधिष्ठानत्वे
सतीह श्रुताविदं कलानामध्यारोपणमुच्यत इत्यर्थः ।

ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः कुण्डबदरवत्पुरुष इति, न ।
प्राणादिकलाकारणत्वात् । न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणश्रद्धा-
दीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कलाकार्यत्वाच्च शरीर-
स्य । न हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यं सच्छरीरं कारणकारणं स्वस्य
पुरुषं कुण्डबदरमिवाभ्यन्तरी कुर्यात्, बीजवृक्षादिवत्स्यादिति चेत् ।

ननु चैतन्यस्य न नित्यत्वं परिच्छेदश्रुतेः परिच्छिन्नस्य च घटादिवदनित्यत्वा-
दिति शङ्कते—नन्विति । शरीरान्तःस्थत्वं प्रत्यक्त्वविवक्षयोच्यते न परिच्छेद-
विवक्षया । तथा सत्युत्तरवाक्यविरोधादित्याह—नेति । अयोग्यत्वादापिसोऽर्थो न
विवक्षित इत्याह—कळेति । स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वस्याभावात्तत्कालीनपुरुषं परिच्छेत्तुं
न शक्नोतीत्यर्थः । बीजकार्यस्य वृक्षस्य कार्यं फलं स्वकारणवृक्षकारणं बीजमभ्यन्तरी
करोतीति दृष्टमिति नायोग्यत्वमिति शङ्कते—बीजवृक्षादिवदिति ।

× सर्वज्ञस्य व्यवहारहेतुत्वमिति क्वचित्पाठः । सर्वव्यवहारहेतुत्वमित्येव तु पाठितुं योग्यम् ।

यथा बीजकार्यं वृक्षस्तत्कार्यं च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरी करोत्याम्नादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरी कुर्याच्छरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न । अन्यत्वात्सावयवत्वाच्च । दृष्टान्ते कारणबीजाद्वृक्षफलसंवृत्तान्यन्यान्येव बीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते ।

तद्विवृणोति—यथेति । दृष्टान्ते बीजव्यक्तिभेदादविरोधेऽपीह पुरुषव्यक्त्यैक्यात्कारणत्वाभ्यन्तरीभावयोर्विरोध इत्याह—नेति । ननु कारणीभूतबीजस्यैव वृक्षफलतदन्तर्गतबीजरूपेण परिणामात्तयोः कारणकार्यबीजयोरैक्यमाशङ्क्यैवमपि तस्य सावयवत्वाद्वृक्षवत्फलाकारेण परिणतावयवभ्यो भिन्नावयवानामेव तदन्तर्गतबीजरूपेण परिणामात्तयोर्भेदेनाऽऽधाराधेयभावः स्यादिह तु निरवयवत्वान्न तथात्वमित्याह—सावयवत्वाच्चेति । आद्यं हेतुं विवृणोति—दृष्टान्त इति । श्रूयत इति । यस्मिन्नेताः षोडश कला इति यच्छब्दोक्तस्यैव पुरुषस्यान्तःशरीरे सोम्य स पुरुष इति तच्छब्देनाभिधानादित्यर्थः ।

बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवश्च पुरुषः सावयवाश्च कलाः शरीरं च, एतेनाऽऽकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किमुताऽऽकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो दृष्टान्तः । किं दृष्टान्तेन वचनात्स्यादिति चेन्न । वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुतोऽन्यथाकरणे व्यापियते । किं तर्हि यथाभूतार्थावद्योतने । तस्मादन्तःशरीर इत्येतद्वचनप्रण्डस्यान्तर्व्योमेतिवच्च द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते पुरुष उपलभ्यते चात उच्यतेऽन्तःशरीरे सोम्य स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणः सन्कुण्डबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसाऽपीच्छति वक्तुं मूढोऽपि किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः ॥ २ ॥

द्वितीयं हेतुं विवृणोति—बीजेति । निरवयवश्चेति । तथा चैकदेशेन कलादिरूपेण परिणाम एकदेशेन तत्रावस्थानं बीजवन्न संभवतीत्यर्थः । किंच कलानां सावयवत्वेन परिच्छेदात्पुरुषस्य तद्विपरीतत्वादपारिच्छिन्नस्य न परिच्छिन्नाधारकत्वं संभवतीत्याह—सावयवाश्चेति । यद्वा सावयवत्वेन कार्यतया मृषात्वान्निरवयवतया परमार्थसत्यपुरुषाधारत्वं नोपपद्यत इत्याह—सावयवाश्चेति । नन्वाकाशकार्यशरीर आकाशस्यापरिच्छिन्नस्याभ्यन्तरीभावो दृष्ट इत्याशङ्क्य तस्यापि शरीराकारेणावस्था-

नमेव चिच्छद्रादिविशिष्टस्यैव शरीरत्वान्न तु तदन्तःस्थत्वमित्याह—एतेनेति । युक्त्य-
सहमपि वचनप्रामाण्यादङ्गीकार्यमिति शङ्कते—किं दृष्टान्तेनेति । वचनस्यापि वस्तु-
नोऽन्यथाकरणे सामर्थ्याभावाद्बस्तुस्वरूपाविरोधेनैव बोधकत्वादन्यथा विचारवैयर्थ्या-
द्विरुद्धार्थो न बोधार्ह इत्याह—वचनस्येति । तर्ह्यन्तःशरीर इति श्रुतेः कथमुप-
पत्तिरित्याशङ्क्य पुरुषस्य शरीरोपादानत्वेन तदनुस्यूतस्य तदन्तर्गतत्वप्रतीतेस्तदभि-
प्रायेव श्रुतिरिति दृष्टान्तमाह—तस्मादिति । अण्डेति । अण्डकारणस्य व्योम्नो
यथा तदनुस्यूतत्वेन तदन्तर्गतत्वप्रतीतिस्तद्वद्वित्यर्थः । यद्वा लोकभ्रमसिद्धं परिच्छि-
न्नत्वमनुद्यते श्रुत्येत्याह—उपलब्धीति । तत्राभिव्यक्तेर्वा तदन्तर्गतत्वव्यपदेश
इत्याह—उपलभ्यते चेति ॥ २ ॥

यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां
प्रभवः स चान्यार्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते—
स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृष्ठो यो
भारद्वाजेन स ईक्षांचक्र ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफ-
लक्रमादिविषयम् । कथमित्युच्यते, कस्मिन्कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्त
उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव(वं) कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठा-
स्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ।

ननु यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्यनेनाध्यारोपस्योक्तत्वात्स ईक्षामित्या-
दिना पुनः सृष्टिकथनमधिकमित्यत आह—यस्मिन्निति । अत इति । क्रमप्रति-
पत्त्यर्थं स ईक्षामित्याद्युच्यत इत्यर्थः । तत्प्रतिपत्तिश्च कलोत्पत्तिप्रतिपत्तिसौकर्यार्थम् ।
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चेति न्यायेन कार्यस्य स्वस्वकारणक्रमेणापवादसौ-
कर्यार्थं चेत्यर्थः । ईक्षणोक्तेः प्रयोजनमाह—चेतनेति । सृष्टीति । सृष्टिः प्राणादेः
सृष्टिः, तस्या उत्क्रान्त्यादि फलं, क्रमः प्राणाच्छ्रद्धामित्याद्युक्तानन्तर्यम् । आदि-
शब्देन लोकेषु नाम चेत्याधाराधेयविशेषो गृह्यते ।

नन्वात्माऽकर्ता प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं
प्रवर्धते महदाद्याकारेण तन्नेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वान्तःत्रयेणैकापूर्वकं क-
र्तृत्ववचनम् । सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्तारि सतीश्व-
रेच्छानुवर्तिषु वा परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभा-

वादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हि चेतनावान्बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात् ।

नन्वीक्षणोक्त्या न चेतनपूर्वकत्वसिद्धिर्न्यायेन चेतनस्याकर्तृत्वेनाहेतुत्वेऽचेतनस्य प्रधानादेर्विक्रियावत्त्वेन हेतुत्वे च सतीक्षणस्यान्यथा नेयत्वादिति सांख्याः शङ्कन्ते— नन्वात्मेति । अकर्तेत्यस्य तत्रेदमित्यनेनान्वयः । आत्माऽकर्ता तत्र तथा सतीदं कर्तृत्ववचनमनुपपन्नमित्यर्थः । किंच तस्य कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि कर्तुःकुलालादेरिव सहकारिसाधनान्तराभावादात्मनो दुःखाद्यनर्थहेतुप्राणादिसंसारकर्तृत्वानुपपत्तेश्चानुपपन्नं स्तृष्टत्ववचनमित्याह—आत्मनोऽपीति । कर्तृत्वेऽपीत्यपिशब्दान्वयः । तर्हि किं कर्त्रत आह—प्रधानमिति । कर्त्रिति । क्रियाशक्तिमदतः प्रवर्तत इत्यन्वयः । ननु प्रधानस्याचेतनस्य प्रयोजनापेक्षाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह—पुरुषार्थमिति । पुरुषस्य चेतनस्य भोगापवर्गरूपमर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तते वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनस्य धेनुदेहगतक्षीरस्य सस्यादिविवृद्ध्यर्थमम्बुनश्चाचेतनस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । ननु प्रधानस्याप्येकत्वेन सहकार्यभावात्कारणत्वानुपपत्तावगत्या चेतनस्यैव कथंचित्कर्तृत्वं वाच्यमित्यत आह—सत्त्वादीति । सत्त्वादिगुणत्रयस्य साम्यावस्था प्रधानमिति सांख्यमतम् । तत्र सत्त्वादिगुणैरनेकात्मके प्रधाने कारणे सति पुरुषस्य कर्तृत्ववचनं मगतेरभावादानुपपन्नमित्यन्वयः । यदि चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेति मन्यसे तर्हि परमाणुकारणवादोऽस्तु । तत्रेश्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वादित्याह—ईश्वरेच्छेति । अत्रापि सत्स्वित्यस्यानुपपन्नमिति पूर्वेणान्वयः ।

तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिष नियतक्रमेण प्रवर्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनबहुपचारोऽयं स ईक्षांचक्र इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति तद्वत् । न, आत्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः । यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदवादिनामीक्षादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् ।

तर्हीक्षणश्रवणस्य का गतिरत आह—तस्मादिति । पुरुषार्थेनेति । पुरुषस्य भोगापवर्गार्थेनेत्यर्थः । मुख्य ईक्षितरि विद्यमानेन नियतक्रमेण प्रवर्तमानत्वेन गुणेन योगादैक्षतेति गौणः प्रयोगो माणवके पैङ्गल्यगुणयोगेनाग्निशब्दप्रयोगवादित्यर्थः । नन्वेवमपीक्षितरि प्रधाने पुरुषशब्दः कथमत आह—यथा राज्ञ इति । तद्वदिति । पुरुषस्य भोगापवर्गकारिणि प्रधाने पुरुषशब्द औपचारिक इत्यर्थः । स्वतोऽकर्तुरप्यात्मनो मायोपाधिककर्तृत्वं संभवतीति हृदि निधाय प्रथममापाततः प्रतिबन्ध्या परिहरति—नेति । बुद्धिः कर्त्री भोक्ता पुरुष इति वदद्भिः सांख्यैरात्मनो भोक्तृत्वमुक्त-

मेत्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यादिति । श्रुत्युक्तजगत्कर्तृत्वमविकारिणोऽपि कथंचिन्नि-
र्दिष्टमित्यर्थः ।

तत्त्वान्तरपरिणाम आत्मनाऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तो न चि-
न्मात्रस्वरूपविक्रियाऽतः पुरुषस्य स्वात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूप-
विक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरि-
णाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न एकस्याप्यात्म-
नोऽविद्यायां विषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृत-
नामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यत आत्मनो बन्धमोक्षादिशास्त्र-
कृतसंव्यवहाराय । परमार्थतोऽनुपाधिकृतं च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं
सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं
वा क्रियाकारकफलं च स्यादद्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । सांख्यास्त्ववि-
द्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलं चेति कल्पयित्वाऽऽ-
गमबाह्यत्वात्पुनस्तत्त्वस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति
तत्त्वान्तरं च प्रधानं पुरुषात्परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किक-
कृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते ।

सांख्यः प्रतिबन्दिपरिहारं शङ्कते—तत्त्वान्तरेति । मोगो नाम सुखदुःखानु-
भवः । स च पुरुषस्य स्वरूपभूत इति न तत्त्वान्तरापत्तिलक्षणपरिणाम इत्यर्थः ।
परिणामो हि पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः । सा च सजातीयरूपान्तरापत्तौ नि-
जातीयरूपान्तरापत्तौ वाऽनित्यत्वादिकमावेहेदेवेति मोक्ष्याविवेकोपाधिकं भोक्तृत्वम-
ङ्गीकर्तव्यम् । तेन तदात्मककर्तृत्वेऽपि तुल्यमित्याभिप्रेत्य मुख्यपरिहारमाह—नेति ।
एकस्य वस्तुतोऽसहायस्याकर्तुराप्तकामस्यापीत्यपेरर्थः । उपाधिकृतकर्तृत्वसंभवादवि-
द्यारूपसहायस्य संभवादभ्रान्त्या स्वस्माद्भिन्नजीवानामनाप्तकामानां संभवात्तत्पुरुषार्था-
स्रष्टृत्वं तथाविधस्याप्युपपद्यत इति नाचेतनस्य चेतनोधिष्ठितस्य तद्युक्तमिति भावः ।
नामरूपोति । अनभिव्यक्तनामरूपेत्यर्थः । बन्धमोक्षादीत्यादिशब्देन तत्साधनमु-
च्यते । मोक्षस्यापि बन्धप्रतियोगित्वेन सोपाधिकत्वमुक्तम् । परमार्थस्य श्रुत्येकीगम्य-
त्वमाह—सर्वेति । एवंभूतस्याऽऽत्मनो न स्रष्टृत्वमित्याह—न तत्रेति । कल्प-
यित्वेति । कल्पयितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । पुरुषस्य निर्विशेषत्वेन तस्मिन्वस्तुतः कर्तृ-
त्वाद्ययोगात्तदारोपितमेवेति कल्पयितुं प्रवृत्ता अपि सर्वविरोधनिरासकागमप्रमाणैकश-

१ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'णामादात्म' । २ क. 'मित्तवि' । ख. घ. ङ. छ. ज. झ.
'मित्तवि' । च. 'मित्ताधि' । ३ क. च. 'द्यावि' । ग. 'द्याकृतना' । ४ ख. ग. घ. ङ. सुखा
५ ग. घ. ङ. 'नाजधि' ।

रणात्त्राभावात्प्रत्यक्षादिविरोधापत्त्याऽऽरोपितत्वाङ्गीकाराच्च त्रस्यन्तः सर्वे परमार्थं
एवेच्छन्ति । तत्राप्यचेतनस्य भोक्तृत्वायोगात्तन्मात्रमात्मनोऽङ्गी कुर्वन्ति । कर्तृत्वा-
दिकं तु प्रधानस्याङ्गी कुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि तस्य को दोष इत्याशङ्क्य भोक्तृत्वाङ्गी-
कारे तथैव तस्यैव कर्तृत्वमपि स्यादित्यन्यैः शिक्षिताः सन्तः स्वमतात्प्रच्यवन्त
इत्याह—अन्येति । कृतायाः शिक्षिताया बुद्धेर्विषयाः अधीनाः शिक्षितबुद्धय
इत्यर्थः ।

तथेतरे तार्किकाः सांख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आमि-
षार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यविरुद्धमार्थदर्शित्वात्परमार्थतत्त्वाद्दूर-
मेवापकृष्यन्तेऽतस्तन्मतमनाहत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्याहर-
वन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमतदोषप्रदर्शनं किञ्चिदुच्यतेऽस्माभिर्न
तु तार्किकवत्तात्पर्येण । तथैतदत्रोक्तम्—

विवदत्स्वेव निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् ।

तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित् ॥

किञ्च भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ
कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया, यतो भोक्तृत्व
पुरुषः कल्प्यते न कर्ता प्रधानं तु कर्त्रेव न भोक्त्रिति ।

तर्हि सांख्यशिक्षकस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमत आह—तथेति । तस्यापि सांख्येन
शिक्षितत्वान्न तदपि ग्राह्यमित्यर्थः । तर्हि कस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमित्याशङ्क्य
न कस्यापीत्याह—इत्येवमिति । तर्हि त्वया तार्किकमतं किमर्थं दूष्यते । परस्पर-
मेव तैर्दूषितत्वात्तव तद्वदेव द्वेषादिमत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्यत आह—अत इति । विरोधो-
द्भवकारणमिति । पारमार्थिकतया भेददर्शनमित्यर्थः । संरक्षितेति । भेददर्शनस्य
परस्परदोषप्रस्तत्त्वादद्वैतमेव निर्दुष्टमिति निश्चितबुद्धिः सन्निर्वाति सर्वविकल्पेभ्य
उपशान्तो भवतीत्यर्थः । दोषप्रदर्शनं किञ्चित्क्रियत इति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चयन्क-
र्तृत्वादेरारोपितत्वमेव परेणापि वक्तव्यमित्याह—किञ्चेत्यादिना । तत्राऽऽदौ भोक्तृ-
त्वकर्तृत्वयोर्विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्तयोराश्रयव्यवस्था न संभवतीत्याह—
भोक्तृत्वेति ।

ननुक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव स च स्वात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानो न
तत्त्वान्तरपरिणामेन । प्रधानं तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेक-
मभुद्धमचेतनं चेत्यादिधर्मवत्ताद्विपरीतः पुरुषः । नासौ विशेषो बाह्यमात्र-

त्वात्, प्राग्भोगोत्पत्तेः केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषादपेतचिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इत्यस्यां कल्पनार्यां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते ।

आशयमविद्वाञ्छङ्कावसरोक्तं विशेषं शङ्कते—नन्विति । स्वात्मस्थो विक्रियत इति । चिद्रूपेण विक्रियत इत्यर्थः । तत्त्वान्तरेति । अनेकत्वाशुद्ध्यादियुक्तस्वविक्षणमहदादिरूपेणेत्यर्थः । पुरुषस्य चिद्रूपेणैव परिणामात् रूपान्तरापत्तिरशुद्ध्यादिकं वा । प्रधानस्य त्वाकारान्तरेण परिणामात्पूर्वरूपत्यागादशुद्ध्यादिकं स्यादित्यर्थः । किञ्चिद्रूपेण परिणाम आगन्तुको वा न वा । आद्य आगन्तुकविशेषवत्त्वेनानित्यत्वाद्यापस्या प्रधानाद्विशेषः । भोगानन्तरं पुनः स्वरूपावस्थानान्नानित्यत्वादिदोषश्चेत्प्रधानस्यापि प्रलये तथात्वाङ्गीकारान्न तयोर्विशेषः स्यादिति दूषयति—नासाविति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—प्रागिति । अस्यां कल्पनायामिति । चिद्रूपेण तत्त्वान्तररूपेण विक्रियाकल्पनायामपि विचार्यमाणेऽर्थतो न कश्चिदपि विशेषो लभ्यत इति तयोर्विशिष्टविक्रियेति वाङ्मात्रेणैव कल्प्यत उच्यत इत्यर्थः ।

अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेन्न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य, भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न । प्रधानस्यापि भोगकाले विक्रियावत्त्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्याद्यसाधारणधर्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः ।

द्वितीयं शङ्कते—अथेति । चिन्मात्र एवेति । नत्वागन्तुकं रूपान्तरमित्यर्थः । तर्हि कर्मजन्यः कादाचित्को भोगो न सिध्येदित्याह—न तर्हीति । एतद्दोषपरिहारायाऽऽगन्तुकं परिणाममङ्गीकृत्य भोगकालीनविक्रियामात्रं भोगः । स च पुरुषस्यैव न प्रधानस्येति भोगसदसत्त्वविशेषमात्रेण शङ्कते—भोगकाल इति । तत्रापि किं भोगकालीनविक्रियामात्रं भोग उत तत्कालीनचिन्मात्रगतविक्रियां भोग इति विकल्प्याऽऽद्ये भोगकाले प्रधानस्यापि सुखाद्याकारेण विक्रियावत्त्वाद्भोगः स्यादित्याह—नेति । द्वितीयं शङ्कते—चिन्मात्रस्यैवेति । चिन्मात्रस्यैव विक्रियेत्येवकारेण धर्म्यन्तरगतविक्रियानपेक्षा चैतन्यविक्रिया भोग इत्युच्यते वा चैतन्यमात्रगता तदसाधारणा विक्रिया भोग इति वा । नाऽऽद्यः । सुखादिरूपप्रधानविक्रियां विना भोगासिद्धेः । न द्वितीयः । चैतन्यासाधारणविक्रियैव भोग इत्यत्र हेत्वभावात्त्वासाधारणविक्रिया भोग इति वक्तव्यम् । तथा चातिप्रसङ्गः । सर्वस्यापि स्वासाधारणविक्रि-

यावत्त्वात् । भोगकालीनासाधारणविक्रियावत्त्वं तु प्रधानस्याप्यस्ति । तत्कालीनसुखा-
दिविक्रियावत्त्वादिति दूषयति—औष्ण्येति ।

प्रधानपुरुषयोर्द्वयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न । प्रधानस्य पारार्थ्यानुप-
पत्तेः । न हि भोक्तृद्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते । प्रकाशयो-
रिवेत्तरेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैत-
न्यप्रतिबिम्बोदयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न । पुरुषस्य
विशेषाभावे भोक्तृत्वकल्पनानर्थक्यात् ।

ननु भोगकालीना साधारणविक्रियैव भोगः । न चाग्न्यादेस्तत्काले नियमेन विक्रि-
याऽस्ति । न च प्रधानस्यापि प्रसङ्ग इष्टापत्तिरिति शङ्कते—प्रधानेति । भोक्ता हि
शेषी, उभयोरपि भोक्तृत्वे शेषशेषिभावो न स्यादित्याह—नेति । ननु भोगः सत्त्व-
गुणप्रधानचेतोरूपेण परिणतप्रकृतेरेव धर्मस्तस्या विक्रियोपपत्तेर्न पुरुषस्य तस्यावि-
क्रियत्वात् । न च तस्य भोगाभावप्रसङ्गस्तस्य तथाविधचित्तप्रतिबिम्बितत्वमात्रेण
भोक्तृत्वव्यपदेश इति शङ्कते—भोगधर्मवतीति । सत्त्वाङ्गिनीति । सत्त्वगुणोऽङ्गी-
प्रधानं यस्य तस्मिंश्चेतस्यैतत्पर्यः । तर्हि चित्तगतभोगेन चैतन्ये विशेषो जायते वा न
वेति विकल्प्य न द्वितीय इत्याह—नेति ।

भोगरूपश्चेदनर्थः पुरुषस्य नास्ति सदा निर्विशेषत्वात्पुरुषस्य कस्या-
प्यनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थानयन-
नाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत्परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्ता प्रधानं
कर्त्रेव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पनाऽऽगमबाह्या
व्यर्था निर्हेतुका चेति नाऽऽदत्तव्या मुमुक्षुभिः ।

किंचास्मिन्पक्षे स्वकीयशास्त्रप्रणयनं च व्यर्थं स्यादित्याह—भोगरूपश्चेदिति ।
आद्ये स विशेषः सत्यो वाऽसत्यो वेति विकल्प्य सत्यविशेषवत्त्वे पुरुषस्य विकारित्वं
स्यादिति मनसि संनिधायास्याऽऽरोपितविशेषवत्त्वमस्तीत्याद्यं शङ्कते—अविद्येति ।
अनर्थेति । भोगरूपेत्यर्थः । तर्हि भोक्तृत्वविशेषवत्कर्तृत्वादिविशेषस्य प्रधानादे-
श्चाऽऽरोपैत्वमेवाङ्गी कर्तुं युक्तं नार्धवैशसमस्मदुक्तरीत्या बन्धमोक्षव्यवहारसिद्ध्युप-
पत्तेः । तथा कल्पनायां प्रयोजनाभावात्प्रमाणामावात्प्रत्युत सर्वश्रुनिविरोधापत्तेश्चे-
त्याह—परमार्थत इति । पुरुषाद्वस्त्वन्तरं च प्रधानमित्यन्वयः । उक्तदोषज्ञातं
सांख्यस्य मतं मोक्षकामिणा नाऽऽदत्तव्यमिति ज्ञापनार्थमुक्तं न तु द्वेषपक्षपातादित्या-
शयेनाऽऽह—इति नाऽऽदत्तव्येति ।

एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्नाभावात् । सत्सु हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकं वेति विकल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततो भिन्नाः सन्ति तदभाव एवं विकल्पनैवानुपपन्ना । अभ्युपगत आत्मैकत्वे प्रमाणार्थ-
शाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता तदभ्युपगमे च विक-
ल्पानुपपत्तिमाह शास्त्रं ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ' इत्यादि । शास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिं चाऽऽहान्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपाद-
विद्याविषये, ' यत्र हि द्वैतमिदं भवति ' इत्यादि विस्तरतो वाज-
सनेयके ।

आत्मैकत्वपक्षेऽपि निरसनीयबन्धाभावाच्छास्त्रप्रणयनानर्थक्यमिति शङ्कते—
एकत्वेऽपीति । किमात्मैकत्वनिश्चयवन्तं प्रति तस्याऽऽनर्थक्यमुच्यते तद्विपरीतं
प्रति वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रति प्रणयनाभावादानर्थक्यदोषाभावमाह—नाभावा-
दिति । दोषापादनाभावादित्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—न ह्यात्मैकत्व इति ।
निश्चित इति शेषः । तदभावे शास्त्रप्रणेत्राद्यभाव इयं (एवं) [वि]कल्पनैवार्थ-
वदनर्थकं चे(वे)ति विकल्पनैवानुपपन्नेत्यर्थः । नैवानुपपन्नेति पाठे तु तद-
भाव इत्यनेनैकत्वनिश्चयाभावोऽभिधीयते * । तदानीं निरसनीयबन्धादिसत्त्वादियं
कल्पना बन्धानिवृत्त्यर्थं शास्त्रप्रणयनकल्पना नानुपपन्नेति योज्यम् । किंचाऽऽत्मैक-
त्वनिश्चये जाते तन्निश्चयजनकत्वेन शास्त्रार्थवत्त्वस्य स्वानुभवासिद्धत्वात्तेनेयं शङ्का
कर्तुमपि न शक्येत्याह—अभ्युपगत इति । प्रमाणार्थ इति । प्रमाणस्य शास्त्र-
स्यार्थः प्रयोजनमित्यर्थः । एकत्वनिश्चयवन्तं प्रति शास्त्रानर्थक्यकल्पनाभावः श्रुत्याऽ-
प्युक्त इत्याह—तदभ्युपगमे चेति । अत्राभ्युपगमो निश्चयः । एकत्वनिश्चयाभाव-
दशायां तु निरसनीयारोपितबन्धसत्त्वान्नाऽऽनर्थक्यं तदपि श्रुत्योक्तमित्याह—शास्त्रप्र-
णयनेति । अनेन द्वितीयकल्पो निरस्तः । श्रुतिगतं यत्रपदं व्याचष्टे—अन्यत्रेति ।

अत्र च विभक्ते विद्याविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न
+ तार्किकवादभट्टप्रवेशो वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्त इहात्मैकत्वविषय
इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदव-

* क. पुस्तक एकत्वनिश्चयाभावो विधीयत इति पाठश्छिप्पण्याम् । + अत्र यद्यपि तार्किक-
भट्टैः प्रवेद्य इति तथा गुप्त इहाऽऽत्मैकत्वविषय इत्यत्र गुप्त आत्मैकत्वविषय इतीहपदरहितः प्रथ-
मान्तपाठ एवेत्येतद्विद्यापर्यालोचनाज्जायते तथाऽपि सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु तार्किकवादभट्टप्रवेश
इत्येव तथेहपदसहितः सप्तम्यन्तपाठ एव विद्यतेऽतः सोऽपि तार्किकवादभट्टानां प्रवेश इत्यर्थकषष्ठी-
समासस्वीकारेण लापयितुं शक्य इत्यतश्च स एव स्थापितः । एतत्पाठलापनटीका तु भ्रष्टेदानीमिति
ज्ञातव्यम् । अथवा टीकानुसारी पाठ एवाऽऽदरणीयः ।

स्वाङ्गस्यः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः
परिहृतं आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च ।

अथर्वणीयमन्त्रोपनिषदि द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपक्रम्यापरविद्या, ऋग्वेदादिरूपा
परा त्वदृश्यत्वादिगुणकप्रत्यस्तमितसर्वद्वैतवस्तुविषयेत्युक्त्या विद्याविद्ययोर्विषयभेदः
शास्त्रस्याऽऽदावेव सूचित इत्याह—अत्र चेति । अद्वैतवादे सर्वशङ्कानां श्रुतिप्रा-
माण्येनैव निरासात्तार्किकोत्प्रेक्षितशङ्काशूकस्यापि नात्र प्रवेश इत्युपसंहरति—अत
इति । राजप्रमाणेति । प्रमाणराजेत्यर्थः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । वेदान्तप्रमाण-
मेव राजेव राजा तद्वाहवस्तदुक्तन्यायास्तैर्गुण आत्मैकत्वमेव विषय इव देश इव देशो
रक्षणीयत्वात्स तार्किकभट्टैर्योर्धैर्न प्रवेश्य इत्यन्वयः । पूर्वाद्युक्तं दोषं निराकरोति—
एतेनेति । उपाधिकृता अनेकाः शक्तयः साधनानि च तत्कृतस्य भेदस्यानेकत्वस्य
सत्त्वादित्यर्थः । आत्मेति । आत्मनो योऽनर्थः संसारस्तत्कर्तृत्वमित्यर्थः । आदि-
शब्देनाऽऽप्तकामत्वेन प्रयोजनापेक्षानुपपत्तिः संगृहीता । कल्पनया स्वव्यतिरिक्तस्य
जीवस्य सत्त्वात्तस्य संसारो नाऽऽत्मनः । तदीयकर्मफलदानार्थं चाऽऽप्तकामस्यापि
सृष्ट्यादिप्रवृत्तिः संभवति । सर्वव्यवहारस्यापि स्वप्नतुल्यत्वाद्वा स्वप्न इव सर्वमप्युप-
पद्यते इति सूत्रभाष्यादावेव परिहृत इत्यर्थः ।

यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्तृर्युपचाराद्राजा कर्तेति सोऽ-
त्रानुपपन्नः । स ईक्षांचक्र इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः ।
तत्र हि गौणी कल्पना शब्दस्य यत्र मुख्यार्थो न संभवति । इह त्वचे-
तनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च
बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्व-
ज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना ॥ ३ ॥

सांख्येन स्वपक्षे पुरुषशब्दस्येक्षणस्य चोपपत्तिरुक्ता तामनूद्य निराकरोति—यस्त्विति ।
यजमानः प्रस्तर इत्यादावुपचारो दृष्ट इत्याशङ्क्याऽऽह—तत्र हि गौणीति । प्रधान-
पक्षे न केवलमीक्षणश्रुत्यनुपपत्तिर्वस्तुतस्तस्य स्रष्टृत्वमपि न संभवतीत्याह—इह
त्विति । मुक्तान्वर्जयित्वा बुद्धान्प्रत्येव प्रवृत्तिः कर्तृकर्मद्यपेक्षया बन्धमोक्षादिशब्दि-
तभोगापन्नार्था व्यवस्थिता प्रवृत्तिर्नोपपद्यते इत्यर्थः । अनेन पुरुषार्थं प्रयोजनमु-
त्कृत्य प्रधानं प्रवर्तते इति यदुक्तं शङ्कावसरे तन्निरस्तम् । ईश्वरकारणवादे तु न
कोऽपि दोष इत्याह—यथोक्तेति ॥ ३ ॥

१ ख. ग. घ. ङ. °रा. तु. द. २ क. च. °वेद्य इ. ३ ख. ग. घ. ङ. छ. °यते सू. ४ ख.
घ. ङ. °बन्धपु. ५ ख. ग. घ. ङ. °मेका. ६ ख. ग. घ. ङ. °तिमुक्ता. ७ क. °तस्तु तस्य

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योतिरापः
पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः
कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

ईश्वरेणेव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं, स पुरुष उक्तप्रकारेणोक्षित्वा प्राणं हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान् । अतः प्राणाच्छ्रद्धां सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । खं शब्दगुणम् । वायुं स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः स्वेन रूपेण पूर्वाभ्यां च विशिष्टं त्रिगुणं शब्दस्पर्शाभ्याम् । तथाऽपो रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च चतुर्गुणाः । तथा गन्धगुणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च पञ्चगुणा पृथिवी । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्मार्थं च दशसंख्यम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसंकल्पलक्षणं मनः । एवं प्राणिनां कार्यं कारणं च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नम् । ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्यं सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्तिसाधनम् । तद्वीर्यवतां च प्राणिनां तपो विशुद्धिसाधनं संकीर्यमाणानां, मन्त्रास्तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः कर्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम च देवदत्तो यन्नदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्याः स्वप्रदृक्सृष्टा इव च सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् ॥ ४ ॥

एवं परपक्षं निराकृत्य प्रकृतश्रुतिव्याख्यानं कुर्वन्स प्राणमसृजतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—
ईश्वरेणेवेति । रंज्ञेवेत्यर्थः । अक्षरार्थं प्रश्नपूर्वकमाह—कथमिति । हिरण्यगर्भाख्यमिति । हिरण्यगर्भ इत्याख्या येनोपाधिनाऽऽत्मनो भवति तं बुद्ध्यमिन्नं सर्वप्राणं समष्टिप्राणमित्यर्थः । यथाश्रुते कस्मिन्नहमुत्क्रान्त इत्यादिनाऽऽत्मन उत्क्रान्त्याद्युपाधिसुष्ठेः प्रस्तुतत्वाद्धिरण्यगर्भस्य जीवस्यातथात्वादुपक्रमविरोधापत्तेः । हिरण्यगर्भाख्यामित्युक्तिः

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. 'रेणेव' । २ क. 'त्वा सर्वप्रा' । ख. ग. घ. ङ. 'त्वा स प्रा' ।
३ ख. ग. घ. ङ. 'मिन्न' । ४ ख. ग. घ. ङ. च. 'णावे' । ५ क. च. 'कलादिल' । ६ क. 'रेणेव' ।
७ ख. घ. ङ. 'शज्ञेवे' । ८ ख. ग. घ. ङ. च. 'स्मिन्बह' ।

स्वात्मनो हिरण्यगर्मादिसंसारिभावोऽप्येतदुपाधिक इति सूचयितुमिति बोध्यम् । तस्य समष्टित्वमाह—सर्वेति । अन्तरात्मानमिति । सर्वस्थूलशरीरान्तरत्वादात्मबुद्धि-
गोचरत्वाच्चान्तरात्मा स इत्यर्थः । तत इत्यानन्तर्याम्यं पञ्चमी । एवमुत्तरत्रापि । न
च भूतकार्यत्वात्प्राणस्य कथं ततः पूर्वकालीनत्वमिति वाच्यम् । सत्यम् । सूक्ष्मभूत-
सृष्ट्यनन्तरं प्राणमसृजतेति कल्पनीयत्वात् । न चैतदनन्तरं भूतसृष्ट्युक्तिविरोध-
शङ्का । तस्याः पञ्चीकृतस्थूलभूतविषयत्वोपपत्तेः । अत एव भोगसाधनाधिष्ठानानी-
त्युक्तम् । सूक्ष्माणां तथात्वायोगात् । न चैवमपि स्थूलभूतसृष्ट्यनन्तरमिन्द्रियमनः-
सृष्ट्युक्तिविरोधः । भूतारब्धदेहाधिष्ठितानामेव तेषां कार्यक्षमत्वेन तेषां तदनन्तरत्वो-
क्तिरिति भावः । भोगसाधनाधिष्ठानत्वं भूतानां तत्कारणत्वादित्याह—कारणभूता-
नीति । तेषां भूतानां लक्षणतया खं शब्दगुणमित्यादिनाऽसाधारणगुणा उक्ताः ।
पूर्वपूर्वगुणानुवृत्तिस्तु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपादानत्वसूचनार्थं स्थूल्यत्वरम्यसिद्धयर्थं चोक्ते-
ति बोध्यम् । वायुमिति । श्रुतौ वायुरित्यादिप्रथमा द्वितीयार्थाः । प्राणमसृजतेति
द्वितीययोपक्रमात् । तैरेवेति । अपञ्चीकृतावस्थायामित्यर्थः । तस्य चेश्वरमिति ।
नियामकमित्यर्थः । संकीर्यमाणानामिति । अविशुद्धसत्त्वतया पापाचरणेन तैः
पापैः संकीर्यमाणानां संकरपरिहाराय चित्तशुद्धिसाधनं तपोऽसृजतेत्यर्थः । फलमिति ।
लोक्यते भुज्यते इति लोकः फलमित्यर्थः । नाम चेति । ब्राह्मणादिनाम्नोक्तव्यवहारा-
संकरार्थमित्यर्थः । नन्वीश्वरसृष्टत्वोक्त्या कलानां सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । आरोपे शुक्तिर-
जतादीं सृष्टत्वव्यवहारभावादित्याशङ्क्याङ्गुल्यवष्टम्भनेत्रमर्दनादिना प्रयत्नेन सृष्टस्य
द्विचन्द्रमशकमक्षिकादेरारोपत्वदर्शनात् । अथ रथान्तरयोगान्पथः सृजत इति सृष्टत्वेनो-
क्तस्वप्नपदार्थस्य च भ्रमत्वदर्शनाच्चैवमित्याह—एवमेता इति । अविद्याकामकर्मा-
दिदोषरूपं यद्बीजं तदपेक्षया तत्साधनीकृत्येत्यर्थः । तैमिरिकशब्दो नेत्रेऽङ्गुल्यवष्ट-
म्भाद्युपलक्षणार्थः । एवमात्मप्रतिपत्त्यर्थमप्यारोपमुक्त्वा तदपवादमवतारयति—
पुनस्तस्मिन्नेवेति ॥ ४ ॥

कथम्—

स यथेमा नयः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः

समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्यते तासां

नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य

परिदृष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं

१ क. ख. घ. 'नवस्वमिति भावः । भू' । २ क. ख. घ. ङ. च. 'स्सृष्ट्वो' । ३ क. ख. घ. ङ. च. 'दो सृष्ट्व' । ४ क. ख. घ. ङ. च. 'ति सृष्ट्वे' ।

प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चाऽऽसां नाम-
रूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽ-
कलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

स दृष्टान्तः । यथा लोक इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रा-
यणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं शृण्व्यो-
पगम्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासां चास्तं गतानां भिद्येते
विनश्येते (श्यतो?) नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र
इत्येवं प्रोच्यते तद्वस्तुदकलक्षणमेवं यथाऽयं दृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृत-
स्यास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य
यथाऽर्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्ता सर्वतस्तद्वदिमाः षोडश कलाः प्राणा-
द्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभाव-
गमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य
तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या
रूपं च यथास्वम् । भेदे च नामरूपयोर्धनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रो-
च्यते ब्रह्मविद्भिः । य एवं विद्वान्गुरुणा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स
एष विद्यया प्रविष्टापितास्वविद्याकामकर्मजनितासु प्राणादिकलास्वक-
लोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति,
तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः ॥ ५ ॥

प्राणादिवद्भेदेन गन्तव्यत्वभ्रमं वारयति—आत्मभाव इति । अस्तशब्देन नाशो
नाभिधीयते भेदकोपाधिनामरूपयोर्नाशोऽपि स्वरूपस्य समुद्रात्मना विद्यमानत्वादित्याह-
नामरूपतिरस्कारमिति । पूर्वरूपतिरस्कारमित्यर्थः । तद्वस्तिवति । नामरूपनाशा-
नन्तरं परिशिष्टमुदकलक्षणं वस्तु समुद्र इत्येवोच्यत इत्यन्वयः । पुरुषस्येति कर्माणि
षष्ठी । पुरुषं स्वात्मरूपम् । परितः सर्वं स्वरूपत्वेन पश्यत इत्यर्थः । द्रष्टुरित्युक्त
आगन्तुकस्य दर्शनस्य कर्ता प्रतीयत इत्यत आह—दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्ये-
ति । स्वरूपत्वे दर्शनस्य तत्र कर्तृत्वानुपपत्तेस्तदर्थकतृप्प्रत्ययविरोध इत्याशङ्क्यार्कः
सर्वतः स्वप्रकाशक इत्यत्र यथा कर्त्रर्थकस्य प्रत्ययस्योपचरितत्वं तद्वहिहापीत्याह—
यथाऽर्क इति । नदीनामिवेति । इवशब्दस्तथाशब्दार्थे । यथा नदीनां समुद्रोऽयन
तथा पुरुषोऽयनमित्यन्वयः । अस्तगमनस्वरूपमाह—भिद्येते इति । नामरूपभेद
एवास्तगमनमिहेत्यर्थः । यथास्वमिति । यस्य यत्स्वरूपं प्राणाद्यात्मकं तदपि मि-

१ क. व. छ. 'ते तासां । २ क. व. छ. 'ते तासां । ३ क. व. 'रूपेण प' ।

द्यत इत्यन्वयः । पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इत्यस्यार्थमाह—भेदे चेति । यदनष्टमिति । कलानां हि रूपमारोप्याधिष्ठानोभयात्मकं सत्यानृतमिथुनरूपं, तत्राऽऽरोप्यस्य नाम-रूपात्मकस्य भेदेऽधिष्ठानात्मकं रूपं पुरुषात्मनोच्यत इत्यर्थः । यथा समुद्रस्वरूपभूतं जलं मेघैराकृष्यामिवृष्टं गङ्गादिनामरूपोपाधिना समुद्राद्भिन्नमिव व्यवहियमाणं तदु-पाधिविगमे समुद्रस्वरूपमेव प्रतिपद्यत एवमविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादात्मनो भिन्न-मिव स्थितं सर्वं जगद्विद्ययाऽविद्याकृतनामरूपविगमे ब्रह्ममात्रतयाऽवशिष्यत इत्यर्थः । एवं प्राणादिकलोपाधिक आत्मन उत्क्रमणादिशब्दितमरणादिव्यवहार इत्युक्तेः प्रयोजनं प्राणादिनिवृत्तावुत्क्रमणादिसर्वसंसारधर्मरहितात्मस्वरूपावस्थानरूपं दर्शयितुं स एष इति वाक्यं व्याचष्टे—य एवं विद्वानित्यादिना ॥ ९ ॥

अरा ए(इ)व रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

अरा रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथाप्रवेशि-तास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेद-नीयं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात् । यथा हे शिष्या मा वो युष्मान्मृत्युः परिव्यथा मा परिव्यथयतु । न चेद्विज्ञायेत पुरुषो मृत्यु-निमित्ता व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ । अतस्तन्मा भूद्युष्माकमि-त्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

परिवारा इति । नामेः पारितो नाभौ नेभ्यां च प्रोतास्तिर्यक्काष्ठविशेषा इत्यर्थः । यथा प्रवेशिता इति । यथावत्सम्यक्प्रवेशिता इत्यर्थः । मावोऽर्थे व्यतिरेकप्रदर्श-नेन स्पष्टयति—न चेदिति ॥ ६ ॥

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

तानेवमनुशिष्य शिष्यांस्तान्होवाच पिप्पलादः किलैतावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् । नातोऽस्मात्परमस्ति प्रकृष्टतरं वेदि-तव्यमित्येवमुक्तवाञ्छिष्याणामविदितशेषास्तित्वाशङ्कानिवृत्तये कृतार्थ-बुद्धिजननार्थं च ॥ ७ ॥

शिष्याणां कृतार्थताबुद्धिजननार्थं तानिन्यादि वाक्यं व्याचष्टे—तानेवमिति ॥७॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकम-
विद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः पर-
मऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इत्यथर्ववेदीया प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

ततस्ते शिष्या गुरुणाऽनुशिष्टास्तं मुहुं कृतार्थाः सन्तो विद्यानि-
ष्क्रयमपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते—अर्चयन्तः पूजयन्तः पादयोः
पुष्पाञ्जलिप्रकिरणेन प्रणिपातेन च शिरसा, किम्, ऊचुरित्याह—त्वं
हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य विद्यया जनयितृत्वान्नित्यस्याजराम-
रस्याभयस्य । यस्त्वमेवास्माकमविद्याया विपरीतज्ञानाज्जन्मजरामरण-
रोगदुःखादिग्रहादविद्यामहोदधेर्विद्याप्लवेन परमपुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षा-
ख्यं महोदधेरिव पारं तारयस्यस्मानित्यतः पितृत्वं तवास्मान्प्रत्युपप-
न्नमितरस्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथाऽपि
स प्रपूज्यतमो लोके किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभिप्रायः ।
नमः परमऋषिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो नमः परमऋषिभ्य इति
द्विर्वचनमादरार्थम् ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतं प्रश्नोपनिषद्भाष्यं
समाप्तिमगमत् ॥

प्रकिरणेनेति । प्रक्षेपेणेत्यर्थः । अतः पितृत्वं तवेति ।

जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति ।

अन्नदाता मयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥

इति स्मृतेरित्यर्थः । योऽस्माकमिति हेतूक्तेस्तात्पर्यं वदन्पितृत्वोक्तिमात्रेण विद्या-
निष्क्रयार्थं किं दत्तमित्यपेक्षायां स्वशरीरमेव परिचारकतया दासभावेन गुरवे दत्त-
मित्याह—इतरस्मादिति । पितृत्वादेव किं पूज्यतरत्वं (१) परिचार्यत्वं स्वामित्वं
(१) किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अत एव वाजसनेयके मां चापि सह दास्यायेतीत्यु-
क्तमिति भावः ॥ ८ ॥

इत्यानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिताऽऽथर्वण-
प्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥

इति सटीकभाष्योपेता प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

ॐ तरसङ्ख्ये नमः ।

अथ शंकरानन्दविरचितप्रश्नोपनिषद्दीपिकाप्रारम्भः ।

प्रश्नमुण्डकमन्त्राणां ब्राह्मणं कोऽहमीदृशम् ।

इत्यादिप्रश्नानामर्थं व्याख्यास्ये ब्रह्मबोधकम् ॥

प्रथमतो ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकामवतारयति—सुकेशा [च] नामतो भारद्वाजो भरद्वाजस्यापत्यं शैब्यश्च शिबेरपत्यं सत्यकामः सत्ये ब्रह्मणि कामो यस्य स सत्यकामो यथार्थकामः । सौर्यायणी च सूर्यस्यापत्यं सौर्यायणिः, ईकारश्छान्दसः । गार्ग्यो गर्गगोत्रः । कौशल्यश्च कौशल्यो नामतः । आश्वलायन आश्वलस्यापत्यमाश्वलायनः । चकारचतुष्टयमुक्तानां सुकेशादीनां वक्ष्यमाणद्वयोः पिप्पलादं प्रति प्रश्नसमुच्चयार्थम् । भार्गवो भृगुगोत्रो भृगोरपत्यं वा । वैदर्भिर्विदर्भदेशोद्भवः । कबन्धी कबन्धी नाम कात्यायनः कत्य(त ?)स्यापत्यं कात्यस्तस्य युवापत्यं कात्यायनस्ते प्रसिद्धा महाशाला महाश्रोत्रियाः षट् । ह किलैत उक्ताः सुकेशसत्यकामसौर्यायणी(णि)कौशल्यमार्गवकबन्धिनः । ब्रह्मपरा वेदपरा वेदैकशरणा इत्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठा वेदार्थतात्पर्यवन्तः । परमुत्कृष्टं निरुपचारितमित्यर्थः । ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमन्वेषमाणाः कीदृशं तदिति बुभुत्सां कुर्वाणा एवं प्रतिपन्नाः । तत्प्रतिपत्तिप्रकारमाह—एषोऽस्मद्बुद्धौ वाचि च वर्तमानः पिप्पलादो ह किल वै स्मर्यमाणस्तदस्मद्बुद्धिस्थं सर्वमस्माभिर्बुभुत्सितं निखिलं पृष्टं वक्ष्यति कथयिष्यति । इत्यनेन प्रकारेण पर्यालोच्य त उक्ताः सुकेशादयो ह किल समित्पाणयो गुरुपासनार्थं समिधः पाणौ येषां ते समित्पाणयो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादं पिप्पलादनामानमुपसन्नाः शास्त्रदृष्टेन विधिना समीपं प्राप्ताः ॥ १ ॥

तान्संप्रति समागतान्प्रश्नकर्तृन्ह किल स पिप्पलाद ऋषिरतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टो-
वाचोक्तवान् । भूय एव यद्यपि पूर्वं भवन्तस्तपआदिभिः संपन्नास्तथाऽपि ब्रह्मवि-
द्याग्रहणार्थं पुनरेव । तपसा शरीरशोषणादिना । ब्रह्मचर्येण योषित्स्मरणकीर्तन-
केलिप्रेक्षणगुह्यमाषणसंकल्पाध्यवसायक्रियानिर्वृत्तिवर्जनरूपेण । श्रद्धया वेदार्था-
स्तिक्यबुद्ध्या । संवत्सरं द्वादश सौरसंक्रान्तिकालमुक्तैः साधनैः संपन्नाः सन्तः ।
संवत्स्यथ सम्यग्वासं करिष्यथ सम्यग्वासं कुर्वन्त्वित्यर्थः । ततो यथाकामं काम-

मनतिक्रम्य स्वेच्छानुसारेणेत्यर्थः । प्रश्नान्प्रष्टव्यार्थान्पृच्छत :X प्रश्नानुद्दिश्य वाचं विसृजत । इदानीं स्वस्य गर्वपरिहारार्थमाह—एवं पृष्टे भवद्भिर्यदि पक्षान्तरे भवदुक्ते ज्ञानाभावे मौनं करिष्याम इत्येकः पक्षः । द्वितीयं पक्षमाह—विज्ञास्यामोऽथ चोक्तविज्ञानवन्तो भविष्यामः । सर्वं निखिलं ह प्रसिद्धं वो युष्मभ्यं वक्ष्यामः कथयिष्यामः । इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

अथ तपोब्रह्मचर्यश्रद्धासंपत्त्या संवत्सरनिवासानन्तरं प्रश्नं कर्तुं भृशमुत्सुकः स्वैरनुज्ञातः कबन्धी कात्यायनः, व्याख्यातम् । उपेत्य पिप्पलादस्य समीपं शास्त्रोक्तमार्गेण समगत्य । पप्रच्छ प्रश्नं कृतवान् । भगवन्हे पूजावन्पिप्पलाद । कुतः । कस्मादुपादानान्निमित्ताच्च कारणाद्ध प्रसिद्धाद्वै स्मर्यमाणादिमा विविधशब्दप्रत्ययगम्याः । प्रजाः स्थावरजङ्गमाः प्राणिनः । प्रजायन्त उत्पद्यन्ते । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ३ ॥

तस्मा एवं पृष्टवते कात्यायनाय । स पिपलादो ह किलोवाचोक्तवान् । तदुक्तिमाह—प्रजाकामः प्रजासु कामो यस्य स प्रजाकामो वै प्रसिद्धः स्मर्यमाणो वा । प्रजापतिः प्रजानां पालयिता हिरण्यगर्भो जन्मान्तरानुष्ठितापरविद्याकर्मसमुच्चयः । स परमात्मनो भेदरहितः प्रजापतिस्तपः स्रष्टव्यविषयं पर्यालोचनमतप्यत * कृतवान् । स तपसा विज्ञातनिमित्तोपादान आत्मोपादानमात्मनिमित्तं च मिथुनं युग्मुत्पादयते सर्गे सर्गे जनयति । मिथुनमाह—रयिं च चन्द्रमसं सर्वान्नमूतमप्रधानं प्राणं चाऽऽदित्यमत्तारमग्निप्रधानम् । चकारौ परिणामयोर्मिथुनत्वसमुच्चयार्थौ । इत्यनेन वक्ष्यमाणेनामिप्रायेणोत्पादयत इत्यन्वयः । तदमिप्रायमाह—एतौ रयिप्राणौ । मे मम प्रजापतेर्बहुधाऽनेकप्रकाराः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः प्राणिनः करिष्यत उत्पादयिष्यत इति यस्मात्तस्मात्प्रक्षयामीति शेषः । अथवाऽऽद्य इतिकार एवकारार्थः । अयं त्वमिप्रायार्थः ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणरयिशब्दयोरर्थमाह—आदित्यश्चन्द्रकिरणमण्डलात्मा ह प्रसिद्धो वै स्मर्यमाणः । प्राणः प्राणशब्दाभिधेयः । रयिरेव चन्द्रमाः (स्पष्टम्) । रयिशब्दाभिधेयस्य चन्द्रमसोऽन्नरूपस्य सार्वान्म्यमाह—रयिश्चन्द्रमा वै प्रसिद्ध एतत्परिद्दिश्यमानं सर्वं निखिलम् । सर्वशब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धं मूर्ते च तेजोबन्नरूपमप्यमूर्ते च वाय्वाकाशरूपमपि । चकारौ मूर्तामूर्तयोर्मिलितयोः प्रत्येकं च रयिस्वरूपत्वसमुच्चयार्थौ । यस्मान्मूर्तामूर्तात्मके जगति मूर्तेराधिक्यं तस्मात्ततो मूर्तिरेव

X पृच्छथेति क्वचिन्मूले पाठः । * एतदग्ने मले सतपस्तप्त्वेति पदत्रयमधिकमुपलभ्यते ।

रयिश्चन्द्रमास्तेजोबन्नरूप एव न त्वन्यः । अथवा मूर्तिः स्थूलमद्यमानं रयिरेव न तु प्राणः । अमूर्तिः सूक्ष्मं प्राणस्यापि स्वरूपमिति व्याख्यायम् ॥ ५ ॥

ननु तर्हि किं रयेन्यूनवृत्तिः प्राण इत्याशङ्क्य तस्यापि सार्वान्म्यमाह—अथ हेतौ, आदित्य उक्त उदयान्नुर्ध्वमागच्छन्दिवसे दिवसे प्रातः प्रातर्यद्यस्मात्प्राचीं दिशं प्रविशति, स्पष्टम् । तेन प्राचीदिक्प्रवेशेन स्वैः किरणैः प्राच्यान्प्राचीदिग्गता-
न्प्राणान्प्राणचक्षुरादीन्रश्मिषु किरणेषु । संनिधत्ते संबद्धान्कुरुते किरणैर्व्याप्नोती-
त्यर्थः । यद्यस्मात्स्वैः किरणैर्दक्षिणां स्पष्टं दिशं प्रविशति तेन दाक्षिणात्यान्प्राणा-
न्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्मात्प्राचीं स्पष्टं दिशं प्रविशति तेन पाश्चात्या-
न्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्मादुदीचीं स्पष्टं दिशं प्रविशति तेनो-
त्तरान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्मादधोऽधोवर्तिनीं दिशं प्रविशति
तेनोर्ध्वादिग्भवान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्मादन्तरा मध्ये दिशी
दिशामन्तरादिश इत्यवान्तरादिशो वा प्रविशति तेनान्तरादिग्भवान्प्राणान्रश्मिषु संनि-
धत्त इति शेषः । यद्यस्मात्सर्वं निखिलं दिग्जातं स्वैः किरणैः प्रकाशयति स्वते-
जसोऽनुग्रहेण नयनगोचरत्वयोग्यं कारयति । तेन सर्वप्रकाशनेन सर्वान्निखिल-
दिग्भवानविशेषेण प्राणांश्चक्षुरादीन्रश्मिषु संनिधत्ते व्याख्यातम् । आद्यन्तयोः सम-
प्रवाक्यस्य पाठो मध्येऽपठितस्यापि पाठार्थमवगन्तव्यः ॥ ६ ॥

स परोक्ष एव प्रत्यक्षः किरणैः सर्वदिग्ग्यापी वैश्वानरो विश्वे नरा यस्य स
विश्वनरः विश्वश्चासौ नर इति वा । विश्वनर एव वैश्वानरः । वैश्वानरत्वे हेतुमाह—
विश्वरूपः सर्वरूपः सर्वात्मेत्यर्थः । प्राण आदित्योऽग्निर्दाहपावकप्रकाशहेतुरत्तोद-
यत ऊर्ध्वमागच्छति । तद्वादित्यस्य सार्वान्म्यमेतद्ब्राह्मणोक्तमृचा पादबद्धेन मन्त्रे-
णाभ्युक्तं सर्वतः कथितम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं हरणशीलं सर्वोपसंहारकारणं जातवेदसं जातानि
वेदांसि विज्ञानानि सर्वविषयाणि यस्मात्स जातवेदास्तं जातवेदसं सर्वस्थितिसंहारो-
त्पत्तिकारणमिति वाक्यार्थः । परायणमुत्कृष्टाश्रयभूतं विश्वरूपत्वं तु स्थितौ संहार-
उत्पत्तौ च समानं परायणत्वं तु स्थितावेव विशेष इति न पुनरुक्तम् । उद्योतिस्ते-
जोमण्डलरूपमेकं विश्वस्य सृष्टिस्थितिसंहारान्कुर्वद्विश्वात्मकमपि वेदशून्यं तपन्तमन्त-
र्बहिस्तापं कुर्वन्तं जानाम्यहमिति शेषः । स्वज्ञानमेवर्षिर्दर्शयति—सहस्ररश्मिरन-
न्तकिरणः शतधा वर्तमानोऽनन्तप्रकारेण वर्तमानः प्राणः प्रजानां स्थावरजङ्गमा-
नां सर्वव्यवहारनिर्वाहकारणमन्तर्जन्मनि जन्मनि बहिर्दिवसे दिवसे प्रातरुदयति,

उर्ध्वं गच्छति । एष प्रत्यक्षः सूर्यः शोभनाया गतेः कर्ता सविता । एवं रयिप्राणी सर्वात्मानो मिथुनमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

अग्नीषोमात्मकस्य मिथुनस्य रूपान्तरं कालरूपं दर्शयति प्रजोत्पादं विवक्षुः—संवत्सरो व्याख्यातः । अत्र प्रथमान्तत्वं विशेषः । वै प्रसिद्धः । प्रजापती रयिप्राणावस्थो हिरण्यगर्भस्तस्य संवत्सरात्मन आदित्यचन्द्रनिष्पाद्यस्यायने भवत इति शेषः । ते आह—दक्षिणं च मासषट्कं दक्षिणायनमपि, उत्तरं च तावन्तं कालमुत्तरायणमपि । चकारौ द्वाभ्यां समुच्चिताभ्यां संवत्सरस्वरूपनिष्पात्तिसमुच्चयार्थौ । दक्षिणोत्तरप्रसङ्गेन दक्षिणोत्तरगती संवत्सरसाध्ये आह—तत्तत्राधिकारिषु त्रैवर्णिकेषु ये स्वर्गाभिलाषिणो ह प्रसिद्धा वै स्मर्यमाणास्तत्प्रसिद्धं कर्म । प्रसिद्ध[त्व]मेवोपपादयति—इष्टापूर्ते कृतमिति । यस्मात्कृतं प्रयत्ननिष्पादितं ततस्तदिष्टापूर्ते इष्टं यागादि श्रौतं कर्मेत्यर्थः । पूर्तं कूपारामादिकरणं स्मार्तं कर्मेत्यर्थः । इष्टं च पूर्तं चेष्टापूर्तं । उपासत उपासनं कुर्वते फलकामास्तात्पर्येण तदेवानुतिष्ठन्तित्यर्थः । त इष्टापूर्तोपासकाश्चान्द्रमसमेव चन्द्रमसि भवं न त्वन्यं लोकमिष्टापूर्तफलमाभिजयन्तेऽभिजयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति । त एव चान्द्रमसं प्राप्ता एव न त्वन्ये पुनरावर्तन्ते स्वकृतकर्मानुसारेण ब्राह्मणादियोर्नि भूय आगच्छन्ति । यस्मात्त एव पुनरावर्तन्ते तस्मात्त एते कर्मिण ऋषयः स्वर्गदृष्टारः प्रजाकामाः प्रजासुकामो येषां ते प्रजाकामा दक्षिणं धूमादिमार्गं चन्द्रलोकप्राप्तिफलं प्रतिपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । अस्तु तेषां तत्प्राप्तिः किं प्रस्तुत इत्यत आह—एष दक्षिणमार्गप्राप्तश्चन्द्रलोकी [ह] वै प्रसिद्धः सर्वान्भूतो बुद्धिमज्ज्ञेयो रयी रयिशब्दाभिधेयः प्रकृतिमागो यः प्रसिद्धः पितृयाणो धूमादिमार्गः ॥ ९ ॥

अथ प्रजाकामव्यतिरिक्तः प्राप्यः प्रकृतादन्य उत्तरेणार्चिरादिमार्गेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया व्याख्यातम् । विद्यया प्रजापत्याद्युपासनरूपयाऽऽत्मानमादित्यं स्थावरजङ्गमप्राणमन्विष्याऽऽचार्योपदेशानन्तरं प्रत्ययसंतानेनाहमस्मीति संप्राप्य । विद्ययेत्यस्य व्याख्यानमिदमवगन्तव्यम् । आदित्यं बाह्यं प्राणमाभिजयन्ति(न्ते) सर्वतः प्राप्नुवन्ति । एतदादित्यस्वरूपं वै स्मर्यमाणं प्रसिद्धं वा, शास्त्रतः । प्राणानां प्राणशब्दाभिधेयानां प्राणचक्षुरादीनामायतनमाश्रयभूतमेतत्प्राणानामायतनममृतमविद्यादिकारणवर्जितमभयमावृत्तिदुःखभयरहितमेतदमृतमयं परायणं परेषामश्रमेधादिफलानां ससाधनानामाश्रयभूतमेतस्मात्प्राणायतनादमृतादभयात्पराश्रयान्न पुनरावर्तन्ते । यथा चन्द्रमसस्तद्वद्भूयो नाऽऽवर्तन्ते । इत्यनेन प्रकारेणोक्त इति शेषः । एष संवत्सरात्मप्राणप्राप्तिरूपो निरोधो विनाशो मोक्ष इत्यर्थः । तत्तस्मिन्सं

त्सरात्मन्युत्तरायणदक्षिणा यनसाम्येनोत्तरदक्षिणमार्गव्यापिन्येष वक्ष्यमाणः श्लोको
मन्त्रः ॥ १० ॥

पञ्चपादं संवत्सरपरिवत्सरे^१दावत्सरानुवत्सरवत्स(त्सरेद्वत्स)राः कालाग्न्या-
दित्यचन्द्रमोवायुरूपाः पञ्च पादा यस्य स पञ्चपादस्तं पितरं सर्वस्य जनकं द्वादशा-
कृतिं द्वादशमासाकारं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं दिवः स्वर्गात्परे परस्मिन्नर्धे
स्थाने पुरीषिणं पुरीषशब्दं सुवर्णमूमिसंनिहितं ब्रह्माण्डगोलकावरणं यस्य स पुरीषी
तं पुरीषिणमाहुः कथयन्ति । अथवा पञ्च शरदृतुवर्जिताः पादा यस्येति व्याख्येयम् ।
अथ पक्षान्तर इमे कालचक्रविदोऽन्ये पूर्वम्यो व्यतिरिक्ता उ परे, उ अपि परेऽन्य
इत्यस्य व्याख्या । त उक्तव्यतिरिक्ता उत्कृष्टा वा विचक्षणं कुशलं सर्वोपद्रवशून्यमि-
त्यर्थः । सप्तचक्रे सप्त गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्तिर्वृहती ककुबिति च्छन्दांसि
परस्मिन्चक्रे नेतृत्वेन संबद्धानि तत्सप्तचक्रं तस्मिन् । अथवा वर्णव्यत्यासात्सप्तचक्रे
गमनवति चक्र इत्यर्थः । षडरे षड्दतुरूपा आरा यस्य तं षडरं तस्मिन्नाहुः कथय
न्ति पर इत्यन्वयः । अर्पितं सचराचरं जगदर्पितं नानाविचाराः (?) । इति मन्त्रस-
माप्तौ ॥ ११ ॥

यथा संवत्सरो रयिप्राणात्मकस्तथा मासोऽपीत्यहोपासनार्थम् । मासः पक्षद्वया-
त्मकः । वै प्रसिद्धः । प्रजापती रयिप्राणाभिन्नो हिरण्यगर्भस्तस्य मासस्य । कृष्ण-
पक्ष एव चन्द्रक्षयपक्ष एव न त्वन्यो रयिश्चन्द्रमाः । शुक्लश्चन्द्रवृद्धिपक्षः । प्राण आ-
दित्यो यस्माच्छुक्लः प्राणस्तस्मात्त एत ऋषयः प्रसिद्धाः प्राणव्यतिरिक्तानवलो-
किनः कृष्णपक्षेऽपि कुर्वन्तः शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीष्टमिष्टापूर्तादिकं शुक्ले पक्षे कुर्वन्ति ।
कृष्णपक्षस्येतरदर्शनादित्यर्थः । इतरे प्राणव्यतिरिक्तदर्शिनः शुक्ले पक्षेऽपि कुर्वन्त
इष्टापूर्तादिकमितरस्मिन्कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥

अहोरात्रत्रिंशन्मुहूर्तात्मको मनुष्यपितृदेवब्रह्मभेदाभिन्नः । वै प्रजापतिर्व्याख्या-
तम् । तस्याहोरात्रस्याहरेवाऽऽदित्यस्योदयादास्तमयं काल एव प्राण आदित्यो
रात्रिरेवाऽऽदित्यास्तमयादोदयं काल एव रयिश्चन्द्रः । प्रसङ्गादिवसे मैथुनं
निषेधति—प्राणमादित्यं सर्वजीवनकारणं वै प्रसिद्धमेते दिवमैथुनरताः स्वोपका-
रिणं प्रस्कन्दन्ति प्रकर्षण शोषयन्ति न्नन्तीत्यर्थः । ये प्रसिद्धाः कामुका दिवा
दिवसे रत्या युवतिजनसंभोगरूपिण्या । संयुज्यन्ते सम्यक्संबध्यन्ते । ग्राम्यधर्मेण
योषिता सह संबध्यन्त इत्यर्थः । ननु तर्हि किं स्वयोषित्सु गमनं गृहस्थैर्न कर-

णीयमित्याशङ्क्य रात्रौ तत्करणीयमित्येतद्वक्तुं रात्रिगमनं स्तौति—ब्रह्मचर्यमेव मैथुनाभावरूपमेव न तु मैथुनं तत्परोक्षं वक्ष्यमाणं यत्प्रसिद्धं गृहस्थानां मैथुनं रात्रौ क्रियमाणम् । तदेतदाह—रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते स्पष्टम् ॥ १३ ॥

इदानीं प्रजोत्पत्तिप्रकारं वक्तुं रेतो मैथुनं च स्तौति—अन्नमदनीयं वै प्रसिद्धं सर्वप्राणिनां प्रजापतिः कालात्मा रथिप्राणात्मकः । ततस्तस्मादन्नादद्यमानाद् प्रसिद्धं वै स्मर्यमाणं सर्वजगदुत्पादकत्वेन तत्प्राणरूपं सर्वजगद्बीजमन्नकार्यं रेतः स्त्रीपुंसयोर्वीर्यम् । तस्माद्रेतस इमाः प्रजाः प्रजायन्ते व्याख्यातम् । इत्यनेन स्तो-
वस्थावच्छिन्नेनाऽऽत्मोपादानेन चन्द्रादित्यसंवत्सरमासाहोरात्रमैथुनावस्थात्मनिमित्तेन प्रकारेणैमाः प्रजाः प्रजायन्त इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

एवं प्रश्ननिर्णयं कृत्वा प्रसङ्गान्मैथुनब्रह्मचर्ययोर्विभागेन फलमाह—तत्तत्र संसार-
मण्डले । ये प्रसिद्धाः कामज्वरापहतचित्तसर्वस्वा ह प्रसिद्धा वै स्मर्यमाणं तत्परोक्षं
प्रजापतिव्रतं प्रजापतिना मनुना स्वार्थभूतायाः शतरूपाया योषितोऽधोपहासवत्स्व-
योषिदधोपहासं प्रजापतिव्रतं चरन्त्याचरन्तीत्यनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते प्रजापतिव्रतचा-
रिणो मिथुनं नारीपुरुषं नपुंसकं नोभयं वा त्रयं वोत्पादयन्ते जनयन्ति । दृष्टफल-
मिदम् । इदानीमदृष्टफलमाह—तेषामेव प्रजापतिव्रतचारिणां न त्वन्येषामेष दक्षि-
णमार्गप्राप्यो ब्रह्मलोको ब्रह्मणः प्रजापते रथिरूपस्य चन्द्रमसो लोकः । इदानीं
ब्रह्मचर्यं फलमाह—तेषामर्धिरादिमार्गयाथिनां तपो मनस इन्द्रियाणां चैकाग्र्यादि ।
ब्रह्मचर्यमुक्तम् । येषु निवृत्तिमार्गनिरतेषु सत्यं प्रियहितमर्थमापणं प्रतिष्ठितं
प्रतिष्ठां प्राप्तं ये प्रमादेनाप्यसत्यं न वह(द)न्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तेषां तपोब्रह्मचर्यसत्यनिरतानामसौ परोक्ष आदित्यमार्गप्राप्यो विरजो विरजाश्च-
न्द्रलोकवत्क्षयिष्णुत्वादिदोषदूषितो न । ब्रह्मलोकः कार्यब्रह्मलोकः । इदानीं तपोब्रह्म-
चर्यसत्यवचनादीनां सद्भावेऽपि जैह्व्यादिसद्भावे न ब्रह्मलोक इत्यनुमतमर्थमाह—
न येषु तपोब्रह्मचर्यसत्यसंपन्नेषु । जिह्वं कौटिल्यं स्वेन नोच्यमानमपि परैर्ज्ञायमानं
न येष्वित्यन्वयः । अनृतं पण्डितमान्यत्वेन न विपरीतं वाक्यं सत्यवादिन एव न
येष्वित्यनुषङ्गः । न माया च कार्यमन्तरेण परैरज्ञायमानं कौटिल्यं माया न
येष्वनुवर्तते । चकाराद्धिसास्तेयादिकमपि नेत्यवगन्तव्यम् । [इत्यनेन प्रका-
रेण] ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दसुतीन्द्रविरचिताया-

माथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रश्नः ।

—:—

अथ कात्यायनप्रश्नानन्तरं पूर्ववदुत्सुको ह किलैनं पिप्पलादम् । भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ भगवन् , व्याख्यातम् । कत्येव कियत्संख्यादिका एव निर्धारिता देवा देवशब्दाभिधेयाः । प्रजां स्थावरजङ्गमभूतरूपां विधारयन्ते विधारणं कुर्वन्ति । कतर एतेषु देवेष्वेतेषु वा कतर एतच्छरीरं संसारयात्रानिर्वाहकं प्रकाशयन्ते प्रकाशं कुर्वन्ति । कः पुनरेषां वरिष्ठ एषां देवानां को नाम श्रेष्ठः । इत्यनेन प्रकारेण पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १ ॥

तस्मै भार्गवाय । स होवाच व्याख्यातम् । प्रथमप्रश्नस्योत्तरं प्राण एव शरीरस्य विधारकः । द्वितीयतृतीययोश्चार्थादग्न्यादिरूपेण स एव प्रकाशको वरिष्ठश्चेति वक्तुं भूतेन्द्रियप्राणसंवादरूपामारुष्यायिकामवतारयति—आकाशो भूताकाशो ह किल वै प्रसिद्ध एष प्रसारितनयनप्रत्यक्षः साक्षिप्रत्यक्षो वा देवो देवशब्दाभिधेयोऽन्यविजिगिषुत्वेन, वायुरग्निरापः पृथिवी स्पष्टम् । वाग्वाग्निन्द्रियम् । उपलक्षणमेतत्प्राणिपादपायूपस्थानाम् । मनोऽन्तःकरणं ज्ञानशक्ति चतुर्विधं मनःशब्दोपलक्षितम् । चक्षुः श्रोत्रं च स्पष्टम् । चकारात्त्वग्घ्राणरसनानि । ते पञ्चमहाभूतज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियचतुर्विधान्तःकरणरूपा मुख्यप्राणसंनिधिप्राप्तसामर्थ्यान्मुख्यप्राणप्रसादमजानतः(न्तः) प्रकाश्येदं शरीरमवकाशादिव्यहारक्षमत्वेन सर्वस्य लोकस्य दर्शयित्वाऽभिवदन्ति स्वव्यतिरिक्तान्सर्वान्सर्वतस्तिरस्कृत्य प्रत्येकं स्वात्मनि बहुवचनप्रयोगेणावकाशाद्येकैकार्यक्षमा अपि सजीवनमवकाशादिसर्वकार्यक्षमत्वं स्वात्मन्यारोप्य वदन्ति वरुगन्ति । तद्वदनमाह—वयमाकाशादय एतत्सर्वप्राणिप्रत्यक्षं बाणं बाणवत्कर्मणा प्रापितं बाणमथवा बवयोरैक्याद्वाति कुत्सितं गन्धं वहन्ब(द्ध)णति शब्दं करोति गच्छति वा कर्मक्षये सति सत्यपि कर्मणि देशाद्देशान्तरं चेति वा बणम् । बणमेव बाणं शरीरमित्यर्थः । अवष्टभ्यावष्टम्भनं कृत्वा दृढतमं कृत्वेत्यर्थः । विधारयामो विविधावकाशादिकार्यक्षमत्वेन धारणं कुर्मः ॥ २ ॥

तानाकाशादीन्प्रत्येकं शरीरविधारणामिमानेन वदतो वरिष्ठः सर्वेऽप्याकाशदयोऽवकाशादिकार्यकारित्वेन वरास्तत्कार्याणामपि मुख्यप्राणनिमित्तत्वान्मुख्यप्राणोऽतिशयेन [वरो वरिष्ठः] समीचीनः प्राणो मुख्यप्राणः प्राणादिपञ्चवृत्तिरुवाच हस्तसंज्ञया च निवारयन्नुक्तवान् । मुख्यप्राणोक्तिमाह—मा निषेधार्थः । मोहं विपरीतज्ञानमाप्रद्यथ समन्तान्मा गच्छत । तत्र हेतुमाह—अहमेव मुख्यप्राण एव न त्वन्य एतदेवं स्वप्रत्यक्षं वक्ष्यमाणमात्मानं पञ्चधा प्राणापानव्यानोदानसमानैः पञ्च-

प्रकारैरात्मानं मुख्यप्राणस्वरूपं प्रविभज्य प्रकर्षेण स्थानक्रियानामादिभिर्विधमेद-
वन्तं कृत्वैतद्ग्राणमवष्टभ्य व्याख्यातम् । विधारयामि विविधकार्यक्षमत्वेन
जीववन्तं देहं करोमि । अयमर्थः—मवन्तोऽवकाशादिप्रातिस्विककार्यक्षमा न तु सर्व-
कार्यक्षमा अहं तु भवतामपि कार्ये निमित्तत्वाद्भवत्कार्यक्षमो मया क्रियमाणे जीव-
नादौ तु न कोऽपीति । इत्यनेन प्रकारेण । एवमुक्ते सति त आकाशादयः परस्पर-
रमुखावलोकनहास्यकरताडनादिचेष्टावन्तः प्राणोक्तेऽर्थेऽश्रद्धाणा इदमित्थमेवेत्या-
स्तिक्यबुद्धिशून्या बभूवुः स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अनन्तरं तेषां सदर्पपापमवलोक्य तच्छान्त्यर्थं स मुख्यप्राणोऽभिमानादात्मनः सर्व-
कारित्वलक्षणाद्यथावस्तुविषयादहंकारात् । ऊर्ध्वमष्टोत्तरशतमर्मस्थानानामुपरि स्थान-
चलनं कृतवानित्यर्थः । उत्क्रमत इवोत्क्रामतीव स्वात्मनः साक्षी, उत्क्रमणे प्रति-
समाधेयः शरीरविनाशः स्यादिति मन्वान उत्क्रमणमिव कृतवान्भूतानां सकारणानां
स्वस्थानचलनेन व्याकुलत्वं कृतवानित्यर्थः । अथवाऽयमिवकारः प्रतिपत्तुः प्रतिपत्त्यैव
प्राणसंवादमाह । न ह्याकाशादिदेवानां वागादयः सन्ति तेषां तदङ्गीकारे च न्याया-
दिविरोधात् । तस्मिन्मुख्ये प्राणेऽभिमानिन्युत्क्रामत्यूर्ध्वं गच्छति सत्यथानन्तरमि-
तरे मुख्यप्राणादन्य आकाशादयः सर्व एव निखिला अपि पाशबद्धा विहङ्गा इव
पाशस्योर्ध्वं नयनादुत्क्रामन्त उत्क्रामन्ति पराधीनाः सन्तः स्वस्थानेभ्यश्चलिता
बभूवुः । नैकोऽप्यात्मानमवष्टब्धवानित्यर्थः । नैतत्तदा जातं किंतु सर्वकालीनमि-
त्याह—तस्मिंश्च तस्मिन्मुख्यप्राण एव यथोत्क्रामति सत्युत्क्रामति(न्ति) तथा
सर्वदा प्रतिष्ठमाने प्रकर्षेण स्वस्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानं कुर्वन्ति(ति) । सर्व एव
प्र(प्रा)तिष्ठन्ते स्पष्टम् । तत्र प्राण उत्क्रामत्युत्क्रामन्ति प्रतिष्ठमाने च प्रतिति-
ष्ठन्त इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तः । यथा दृष्टान्ते, मक्षिकाः क्षुद्रा मधुकरा जीवा भ्रमरा
वा मधुकरत्वसामान्यान्मधुकरराजानं मधुकरराजं मधु मध्वपूपान्तस्थं मधुररसं तत्कु-
र्वन्तीति मधुकरास्तेषु प्रधानभूतस्तैर्दृष्टातिशयः कश्चन जीव इत्यर्थः । तमुत्क्रामन्तं
मध्वपूपं परित्यज्योर्ध्वं गच्छन्तं सर्वा एव निखिला अपि मक्षिका उत्क्रामन्त
उत्क्रामन्ति तमनुगच्छन्तीत्यर्थः । तस्मिंश्च मधुकरराज एव मध्वपूपे प्रतिष्ठमाने
सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते स्पष्टम् । दार्ष्टान्तिकमाह—एवं तथा वाङ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रं च । चकारोऽनुक्तानामाकादीनां संग्रहार्थः । व्याख्यातमन्यत् । त उक्ता आका-
शादयः पारित्यक्तशरीरविधारकत्वाभिमानाः । प्रीताः प्राणस्यैव शरीरविधारकत्व-
निश्चयेन परममोदमुपगताः । प्राणं मधुकरराजसमं मुख्यप्राणं कालत्रयेऽपि परोक्षं
प्रत्यक्षं च स्तुव(न्ब)न्ति स्तुतिं कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

तत्स्तुतिमाह—एष मुखनासिकाभ्यां संचरन्स्पर्शनस्य साक्षिणो वा प्रत्यक्षोऽग्निर-
ध्यात्मादौ जाठरभौमादिभेदाभिन्नो वैश्वानरस्तपति संतापं करोति । एष व्याख्या-
तम् । सूर्यः शोमनाया मतेः कर्ता चन्द्रमण्डलात्मैष व्याख्यातम् । पर्जन्यो वृष्ट्य-
मिमानीनी देवतैष इत्यनुवर्तते । मघवान्मघवा त्रिलोकीपतिः । अथवा पर्जन्यस्यैव
विशेषणं मघवान् । तथा च पर्जन्येन्द्रयोरैक्यं स्यात् । एष व्याख्यातम् । वायुः
प्रमल्लनः । एष व्याख्यातम् । पृथिवी वसुंधरा । एष इत्यनुवर्तते वक्ष्यमाणेषु सर्वेषु ।
रयिश्चन्द्रमाः । देवो विजिगीषापरो द्योतनात्मको वा तपन्नाग्निसूर्याद्यात्मकत्वेन । किं
बहुना सदसच्चास्ति नास्तीति व्यपदेशभूषितम् । चकारात्सदसद्विलक्षणमज्ञानमपि ।
अमृतं चामरणधर्मात्मकं ब्रह्माप्यनुपचरितसदेकस्वभावम् । चकारादनुपचरितासत्स्व-
भावं नरविषाणादिकमपि यत्प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

न केवलमयं सर्वात्मा किंतु सर्वाधारोऽपीति दृष्टान्तेनाऽऽहुः—अराध्वक्रस्य
नाभिनेभ्योऽरन्तरालवर्तीनि चतुष्कोणानि वर्तुलानि वा तीक्ष्णाग्रपुच्छानि काष्ठानि ।
इव दृष्टान्ते । रथनाभौ रथचक्रस्य मध्यप्रदेशे प्रतितिष्ठत(न्त) इति शेषः ।
दाष्टान्तिकमाह—प्राणे संसारचक्रनाभिभूते मुखे प्राणे । सर्वं निखिलमग्निसूर्या-
दिकं प्राणात्मकम् । प्रतितिष्ठितं स्पष्टम् । अग्निसूर्यादिकमेव सर्वं प्राणे प्रतितिष्ठितं न
त्वन्यदिति शङ्कां वारयितुं सर्वशब्दार्थमाह—ऋचः पादबद्धा मन्त्राः । यजूंष्य-
विवक्षितच्छन्दस्का मन्त्राः । सामानि गीतिसहिता ऋचः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादि-
रूपः । क्षत्रं क्षत्रियत्वजातिर्ब्रह्म च ब्राह्मणत्वजातिः । चकारादुक्तमनुक्तं च
सर्वम् ॥ ६ ॥

यथा प्रजा महाराजमेवैष इत्यङ्गुलिनिर्देशेन परस्परं दर्शयित्वा तद्गुणांश्च संकीर्त्य
पश्चात्त्वं नः पिता मातेत्यादिना स्तुन्वन्ति तथैषोऽग्निः सूर्यश्च तपतीत्यादिना प्राणं दर्श-
यित्वा देवास्तद्गुणांश्च सर्वप्रतिष्ठादिलक्षणान्संकीर्त्यैवं स्तुवन्त इत्याहुः—प्रजापतिर्वि-
राट् त्रिलोकीशरीरः प्रजानां पालयिता । चरसि गच्छसि वर्तस इत्यर्थः । गर्भे ब्रह्मा-
ण्डगोलकजठरे । ननु गर्भस्थोत्तानशायिनोर्विभेदाद्गर्माद्विनिर्गतो नाहमित्यत आहुः—
त्वमेव प्राणः प्रजापतिरूपो गर्भस्थ एव न त्वन्यः । प्रतिजायसे स्वस्माज्जाताद्ब्रह्मा-
ण्डगोलकात्पुत्रभूतात्प्रति प्रातिलोम्येन पिता सन्पुत्रत्वमङ्गीकृत्योत्पद्यते(से) । तुभ्यं
प्रजापतिरूपायोपकारार्थम् । प्राण हे प्राण प्रजास्त्विमाः प्रत्यक्षाः स्थावरजङ्ग-
मास्त्वद्रूपभूताः । तोरेवकारार्थः । ता इमाः प्रजास्तुभ्यमेवेत्यन्वयः । [बलिं हरन्ति
स्पष्टम्] । ननु ब्रह्मलोकावस्थिताय मह्यं कथमिमाः प्रजा [बलिं हरन्ति] इत्यत
आहुः—यः प्रसिद्धः प्रजापतिर्हस्तिपुत्तिकादिशरीरेषु समः । प्राणैः प्राणापाना-

दिभिः पञ्चभिर्वायुर्भेदैः सर्वेषु भूतेष्वेक एव । प्रतितिष्ठसि प्रातिकूल्येन भेदेन वर्तसे ॥ ७ ॥

इदानीमस्यैव प्रधानभूता विभूतीराहुः—देवानामिन्द्रादीनामसि भवसि । वह्नि-
त्तमोऽतिशयेन हविषां वाहको देवतृप्तिकारणमित्यर्थः । पितृणामग्निष्वात्तादीनां
पितृलोकनिवासिनां प्रथमा पूर्वभाविनी नान्दीमुखश्राद्धादावन्यकर्मापेक्षया । स्वधा
स्वान्यजमानस्य पितृन्हविष्यदानेन धावति गच्छतीति स्वधा । ऋषीणां गौतममर-
द्वाजप्रभृतीनां चरितं चेष्टितम् । किं परस्त्रीदर्शनादिकमपि प्राण इत्याशङ्क्य नेत्या-
ह—सत्यमवितथं गुरुपादावलोकनदिकमित्यर्थः । अथवा मुख्यप्राणसाहचर्यात्सत्यं
शरीरविधारणम् । ऋषिविशेषणमाहुः—अथर्वाङ्गिरसामथर्वाङ्गिरसप्राणसाहचर्या-
दथर्वाङ्गिरस्त्वं गौतमादीनाम् । असि भवसि ॥ ८ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नस्त्वं प्राणः प्रजापतिः । प्राण हे प्राण । तेजसा सर्व-
संहारकारिणा वीर्येण त्रिजगद्भेदकेन । रुद्रो रोदनहेतुभूतोऽसि भवसि । स्थितिकाले
जगतः परिरक्षिता सर्वतो रक्षकः । त्वं प्राणः प्रजापतिः । अन्तरिक्ष आकाशे
वाय्वादिरूपेण चरसि गच्छसि । सूर्यः शोभनाया गतेः कर्ता दिवाकरस्त्वं प्राणः
प्रजापतिः । सूर्यविशेषणं ज्योतिषां पतिः, चन्द्रादीनां पालयिता । न केवलं
ज्योतिषां पतिः किंतु प्रजानामप्यानन्दकारीत्येवमाहुः ॥ ९ ॥

यदा यस्मिन्काले त्वं प्राण सूर्यगोभिरभिवर्षसि सर्वतो नीरधारा मुञ्चसि ।
अथ तदेमाः प्रत्यक्षाः । प्राणते प्राणन्ति प्राणनादिचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा
हे प्राण ते तवेमाः प्रजा इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । प्रजाः स्थावरजङ्गमाः । आनन्द-
रूपा आनन्दः परमात्मा स एव रूपं यासां ता आनन्दरूपाः । निरतिशयसुखपूर्णा
इत्यर्थः । तिष्ठन्ति स्पष्टम् । आनन्दरूपावस्थाने हेतुमाह—कामायाभिलाषाय
यथाकाममित्यर्थः । अन्नमदनीयं ब्रह्मादिकम् । भविष्यति स्पष्टम् । इत्यनेना-
भिप्रायेण ॥ १० ॥

इदानीमस्य सर्वात्मनोऽपि पापलेशशून्यत्वमाहुः—त्रात्यः सर्वस्मात्प्रथमजत्वा-
द्यथाकालमुपनयनादिसंस्कारशून्यः पितृपितामहादेरभावाद्वा तत्सोमपानशून्यः । संस्का-
रशून्योऽपि सर्वदा शुद्ध इत्यर्थः । त्वं प्रथमजः प्रजापतिः । प्राण हे प्राणैकऋषि-
राथर्वणानामेव प्रसिद्धोऽग्निर्त्ता भोक्ता संहर्ता वा । विश्वस्य चराचरस्य जगतः ।
सत्पतिः सतां ब्रह्मादीनां पालयिता संश्र्वासौ पतिश्चेति वा । वयमाकाशाद्या देवाः ।
आद्यस्यादनीयस्य विषयजातस्य दातारः समर्पकाः । पिता जनकस्त्वं प्राणो

मातरिश्च मातर्याकाशे श्वासितीति मातरिश्चा वायुस्वरूप इत्यर्थः । नोऽस्माकमाकाशादनिाम् । अथवा सर्वजगत्कारणस्य मातरिश्चनो वायोस्त्वं पिता ॥ ११ ॥

एवं स्तुतिं कृत्वा कार्यमाहुः—या प्रसिद्धा । ते तव प्राणस्य तनूस्तनुरूपानरूपा । वाचि वाग्निन्द्रियेऽग्नौ पृथग्धां च वाग्निन्द्रियसहचरितायां प्रतिष्ठिताऽवस्थिता । या प्रसिद्धा व्यानरूपा श्रोत्रे श्रोत्रेन्द्रिये तत्सहचरितचन्द्रमस्याकाशे च । या च प्रसिद्धा प्राणरूपा । चकारः पूर्वत्र वक्ष्यमाणे च पर्याये, तनूः प्रतिष्ठितेत्येतदनुवृत्त्यर्थः । चक्षुषि चक्षुरिन्द्रिये तत्सहचरितेषु तेजोबन्नात्मकेषु रूपेष्वदित्ये च, या [च] प्रसिद्धा समानरूपा मनसि मनइन्द्रिये तत्सहचरितेषु भूतभौतिकेषु । संतता सम्यग्विस्तृता प्राणादिपञ्चवृत्तिगर्भिणीत्यर्थः । शिवां शिवानां मङ्गलानां स्वस्थानादचलितामित्यर्थः । तां वागादिस्थितां तनुं कुरु स्पष्टम् । त्वं च मोत्क्रमीरुत्क्रमं मा कार्षीः ॥ १२ ॥

नास्माकमिदानीं पूर्ववत्स्वातन्त्र्यबुद्धिरित्याहुः—प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्मवत इदं विविधप्रत्ययगम्यमस्मदादिकं जगद्राशेऽधीनत्वेन सर्वं निखिलम् । सर्वशब्दार्थमाहुः—त्रिदिवे त्रिदिवोपलक्षितत्रिलोक्यां ब्रह्माण्डजठर इत्यर्थः । यत्प्रसिद्धमाकाशादिकं प्रतिष्ठितमवस्थितम् । यस्मादेवं तस्माद्धे प्राण त्वमस्मान्मातेव पुत्रान्स्पष्टं रक्षस्व रक्ष सर्वतोऽनर्थेभ्यः पाहि । तद्रक्षणं स्वयमेवाऽऽहुः—श्रीश्च श्रियश्च विविधा लक्ष्मीः । प्रज्ञां च लोकवेदविषयिणीं लोकद्वेषकारिणीं बुद्धिम् । चकारौ तयोः स्थिरत्वोपयोज्यत्वे आहतुः । विधेहि विविधास्ववस्थासु धेहि प्रयच्छ । नोऽस्मभ्यमाकाशादिभ्यो विगताभिमानेभ्यः । [इत्यनेन प्रकारेण] ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दयतीन्द्रविरचिता-

यामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः प्रश्नः ।

प्राणस्य प्रजापतेस्तु सर्वजगदात्मत्वं निर्धारितं यद्यपि तथाऽप्यस्य संहतत्वादानात्मत्वमित्येतदुपपादनार्थं तृतीयः प्रश्न आरभ्यते—अथ वैदर्भिप्रश्नानन्तरं हैनं कौश- (स) ल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ भगवन्व्याख्यातम् । कुतः कस्मादुपादानान्निमित्तादेष प्रत्यक्षः क्रियावान्प्राणः पञ्चवृत्तिर्जायत उत्पद्यते । कथं केन प्रकारेणाऽऽयात्यागच्छत्यस्मिन्स्थूले प्रत्यक्षे शरीरे विनाशिनि कलेवरे । केन निमित्तेन शरीरं गृह्णातीत्याभिप्रायः । आत्मानं वा मुख्यप्राणस्वरूपं वाशब्दः प्राण एव धर्मा-

न्तरप्रश्नार्थः । प्रविभज्य प्रकर्षेण विभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण । प्रातिष्ठते वर्तत इत्यर्थः । केन वृत्तिविशेषेणोत्क्रमत उत्क्रामत्यस्माच्छरीरादपसर्पति । कथं केन प्रकारेण बाह्यमधिभूतमधिदैवं चाभिधत्ते सर्वतो धारयति । कथं केन प्रकारेणाध्यात्ममात्मानमधिकृत्य वर्तमानमिदं शरीरेन्द्रियादिकम् । इत्यनेन प्रकारेण ॥१॥

तस्मै कौश(स)ल्याय । स होवाच व्याख्यातम् । अतिप्रश्नानभ्यधिकारार्था(कार्या)पिहितार्थान्वाऽन्यप्रश्नविषयान्वा प्रष्टव्यानर्थान्पृच्छसि प्रश्नं करोषि यतस्ततो ब्रह्मिष्ठोऽतिशयेन वेदार्थज्ञोऽन्तर्मुखो वाऽसि भवसि । इति यस्मात्तस्मात्ततस्ते तुभ्यमाश्वलायनायाहं पिप्पलादाभिधो ब्रवीमि स्पष्टम् ॥ २ ॥

आत्मन आत्मनोऽभिन्ननिमित्तोपादानात् । एष प्राणो जायते व्याख्यातम् । आत्मनः प्राणो जायमानो न वास्तव इत्येतद्दृष्टान्तेनाऽऽह—यथा दृष्टान्त एषा प्रत्यक्षा पुरुषे शिरःपाण्यादिमति च्छाया प्रसिद्धा पुरुषाकारैवमेतस्मिन्प्राणकारण आत्मन्येतत्प्राणसूत्रमाततं समन्ताद्विस्तृतं न वास्तवमित्यर्थः । कथमायात्यस्मिञ्शरीर इत्यस्योत्तरमाह—मनोकृतेन मनःकृतेन करणं(ण)कृतशुभाशुभकर्माविद्यावासनानिमित्तेनाऽऽयात्यस्मिञ्शरीरे व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठत इत्यस्योत्तरं दृष्टान्तपुरःसरमाह—यथा सम्राडेव सम्यग्राजत इति सम्राट् सर्वलक्षणसंपन्नः सार्वभौमो राजैव न त्वन्योऽधिकृतान्मन्त्रिबलरक्षकाधिकारिप्रभृतीन्विनियुङ्क्ते विनियोगं कुरुते । विनियोगप्रकारमाह—एतान्ग्रामानेतान्ग्रामान्कुरुपाञ्चालादिदेशगतान्सर्वसंपत्समृद्धान्पञ्चदशशतं सहस्रं वा ग्रामान्विनियुज्यमानानां बहुत्वाभिप्राया वाक्यवर्षिता । मन्त्रिबलरक्षकाधिकारिन्निति प्रत्येकमधितिष्ठस्वाधितिष्ठाधिष्ठानं कुर्वित्यनेन प्रकारेण । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवानेनैव प्रकारेणैष मुख्यः प्राण इतरान्स्वात्मव्यतिरिक्तान्प्राणान्प्राणशब्दान्वागादीन्पृथक्पृथगेव जिह्वादिगोलकेष्वन्यत्रान्यत्रैव न त्वेकत्र संनिधत्ते संनिधानं कुरुते । स्थापयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेषां संनिधानस्यातिस्पष्टत्वात्परित्यज्य वागादीन्मुख्यस्यैव प्राणस्य पञ्चवृत्तिसंनिधानमाह—पायूपस्थे पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन्मलमूत्रादिकारित्वेनापानमधश्चारिणं स्वात्मनो वृत्तिमेदं संस्थाप्येति शेषः । चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिन्संनिधानं कृत्विति शेषः । मुखनासिकाभ्यां स्पष्टम् । प्राणो मुख्यप्राणः स्वयं वृत्तिमान्वात्तिमन्तरेण स्वेनैव रूपेण प्रातिष्ठते प्रतिष्ठते शरीरदेशाद्बहिर्गच्छति । मध्ये तु शरीरस्य मध्यभाग एव नाभौ न त्वन्यत्र समानोऽशितपीतसमनयनवृत्तिः । तिष्ठतीति शेषः । समानशब्दार्थमाह—एष नाभिस्थः प्राणवृत्तिभेदो हि यस्मादे-

तद्भक्ताख्यं प्रत्यक्षं हुतं विधिनाऽविधिना वाऽऽस्याहवनीये प्रक्षिप्तमन्नमदनीयं समं यावता नीयमानेन तत्तत्स्थानेन्द्रियादीनां बाधो न भवति तावत्तत्स्थानेन्द्रियादौ नयति प्रापयति । तस्मात्समानेन समत्वेन नीतादन्नादेताः साक्षिणः प्रत्यक्षाः श्रोत्र-चक्षुर्नासिकामुखद्वाररूपेणास्मदादीनां वा सप्त सप्तसंख्याका मूर्धन्यद्वारस्था अर्चि-षोऽर्चिरिव विषयप्रकाशरूपत्वाच्छब्दादिबुद्ध्यः । भवन्ति स्पष्टम् ॥ ९ ॥

इदानीं व्यानवृत्तेः स्थलं वक्तुमाह—हृदि मांसपिण्डे कमठाकारे हि यस्मादेष साक्षिप्रत्यक्ष आत्माऽऽत्मसहचरितः पञ्चवृत्तिः प्राणो लिङ्गात्माऽत्रास्मिन्हृदय आत्माधिष्ठान एतत्सर्वशरीरपर्णस्य शङ्कुभूतमेकशतमेकाधिकं शतं नाडीनां प्रधान-भूतानां सच्छिद्राणां शिराणाम् । तासां प्रधाननाडीनां शतं शतमेकैकस्या एकोत्तर-शतसंख्याकानां प्रत्येकं शतं शतं तथा चैकोत्तरशतनाडीनां शाखाभूता नाड्यो दश-सहस्रं शताधिकं भवन्ति । पुनश्च शताधिकानां दशसहस्राणामेकोत्तरशतनाडीशाखा-नाडीनामेकैकस्या * द्वासप्ततिं द्वासप्ततिं प्रतिशाखानाडीसहस्राणि शाखानाडीनां शाखाभूता नाड्यस्तासां प्रत्येकं द्विसहस्राधिकसप्ततिसहस्राणि । द्वासप्ततिं द्वासप्तति-मिति वीप्सा प्रत्येकं शाखानाडीसंबन्धार्था । प्रतिशाखानाडीनां सहस्राणि प्रतिशा-खानाडीसहस्राणि । तथा च मूलशाखा [प्रतिशाखा] नाड्यो द्वासप्ततिकोटयो द्वासप्ततिलक्षाणि दशसहस्रं च शतद्वयमेका चेति भवन्ति । आसूक्तसंख्यासु मूल-शाखाप्रतिशाखा+प्रतिशाखानाडीषु । व्यानो वीर्यवत्कर्महेतुः प्राणवृत्तिमेदश्चरति गच्छति ॥ ६ ॥

केनोत्क्रमत इत्यस्योत्तरं वक्तुं पञ्चम्याः प्राणवृत्तेः संचरणमार्गमाह—अथ सर्वना-डीषु व्यानसंचारेणैव हेतुनैकया सुषुम्नारूपयोर्ध्व ऊर्ध्वचारी उदान ऊर्ध्वचारि-त्वादेवोदाननामधेयः प्राणवृत्तिभेदेन पुण्येन शास्त्रीयेण कर्मणा । पुण्यं शुभकर्मफलं सुखप्रायं लोकं भोगभूमिभूतम् । नयति प्रापयति । पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा । पापमशुभकर्मफलं लोकं नयतीति देहलीप्रदीपन्यायेन संबध्यते । उभाभ्यामेव पुण्यपापाम्यामेव न तु केनलेन पुण्येन पापेन वा मनुष्यलोकं मानवं शरीरं सुखदुः-खफलं नयतीत्यनुषङ्गः ॥ ७ ॥

कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममित्येतयोरुत्तरमवाशिष्यते । तत्र प्राणादिपञ्चवृ-त्तिभिरध्यात्ममभिधत्त इत्येतदात्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठत इत्येतस्योत्तरेणैवा-र्थात्प्राणादिभिरभिधत्त इत्युत्तरमुक्तमिदानीं कथं बाह्यमभिधत्त इत्यस्योत्तरं प्राणापा-

* द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिरिति क्वचिन्मूले पाठः । + एकः प्रतिशाखाशब्दोऽधिकः ।

नसमानव्यानोदानामिन्द्रैरादित्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिरभिधत्त इत्याह—आदित्यो मण्डलाभिमानी पुरुषो ह प्रसिद्धो वै स्मर्यमाणो बाह्योऽध्यात्मव्यतिरिक्तः । प्राणो मुख्यप्राण उदयति, उदयं गच्छति । एष बाह्यः प्राणो मण्डलात्मा पुरतः स्थित इति हि यस्मादेनं साक्षिप्रत्यक्षं चाक्षुषं चक्षुषि भवं प्राणं प्राणवृत्त्याख्यमनुगृह्णानोऽनुग्रहं कुर्वन्नुद्य(दय)तीत्यन्वयः । पृथिव्यां पञ्चगुणायां विस्तीर्णायां भुवि या प्रसिद्धा बाह्यापानरूपा देवताऽधिष्ठात्री । सा पृथिवी देवतैषा प्रत्यक्षेव पुरुषेणानुभूयमाना । पुरुषस्य शिरःपाण्यादिमतः शरीरस्यापानमाध्यात्मिकमपानवृत्तेर्भेदमवष्टभ्य स्वशक्त्या सर्वात्मना गच्छन्तं विधायाभिधत्त इति शेषः । अन्तराऽऽदित्यपृथिव्योर्मध्ये यद्यः प्रसिद्धः समानसम आकाशः सर्वसमावकाशकर्मा सोऽन्तराकाशः समानो बाह्यसमानवृत्तिभेदो वायुः प्रसिद्धः प्रमल्लनो वीर्यवत्कर्मा व्यानो व्यानवृत्तिभेदो बाह्यः ॥ ८ ॥

तेजो दाहपाकप्रकाशपरं ह प्रसिद्धं * वावैव तेज एव न त्वन्यदुदानो बाह्य उदानवृत्तिभेदः । तेजस उदानत्वे हेतुमाह—तस्माद्यतस्तेज एवोदानस्तत उपशान्ततेजा उच्छिन्नजाठरजातवेदाः करस्पर्शेनानुपलभ्यमानोष्णिमा पुनर्भवमेतच्छरीरं प्रतिपद्यत इति शेषः । अथवा प्राणस्यैतद्विशेषणं व्यवहितं पुनः पुनः शरीरे शरीरे भवतीति पुनर्भवस्तं पुनर्भवम् । प्रतिपत्तिकालं सप्रकारमाह—इन्द्रियैर्वागादिभिर्मनस्यन्तःकरणे स्वस्ववृत्त्युपरमेण संपद्यमानैः संपत्तिं कुर्वद्भिः । यदेन्द्रियाणि मनसि संपद्यन्ते तदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

यच्चित्तो यदेव देवतिर्यगादिशरीरं सम्यागिति सर्वदा चित्ते यस्य स यच्चित्स्तेन देवतिर्यगादिसंकल्पविशिष्टेन मनसा सेन्द्रियेण सहैषोऽन्तःकरणमिमानी मुमूर्षुः । प्राणं पञ्चवृत्तिं मुख्यप्राणं मधुकरराजसममायात्यागच्छति ज्ञानशून्यः सन्, श्वासैकसहायः परिशिष्यत इत्यर्थः । प्राण उक्तः श्वासोच्छ्वासकर्ता । तेजसा शरीरेण पाकप्रकाशोष्णकारिणोदानवृत्त्यात्मकेन । युक्तः संबद्ध उदानवृत्तिप्रधान इत्यर्थः । सहाऽऽत्मनाऽन्तःकरणमिमानीना साकम् । यथासंकल्पितं कृतकर्मविद्याकशाघातसमुत्थितपूर्वप्रज्ञास्वविषयीकृतं देवतिर्यगादि यादृशसंकल्पविषयं यथासंकल्पितम् । लोकं कर्मविद्याफलं भाविशरीरमित्यर्थः । नयति प्रापयति ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकं प्राणोपासनस्य फलमाह—यः प्राणोपासक एवमुक्तेन प्रकारेणाऽऽत्मनः प्राणो जायते मनःकृताभ्यां धर्माधर्माभ्यां शरीरं गृह्णात्यात्मानं च पञ्चध

विभज्य पायूपस्थयोरपानं स्वं चक्षुःश्रोत्रयोर्नाभौ समानं व्यानं नाडीसमूह उदानं च सुषुम्नायां स्थापयत्युदानेनोत्क्रामति बाह्यैः प्राणापानसमानव्यानोदानैः सूर्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिरान्तरोपकारकैरध्यात्मव्यतिरिक्तमान्तरैश्च बाह्योपकारकैरध्यात्मं धारयति स एव चोदानवृत्तिप्रधानो लोकान्तरमपि नयतीति विद्वान्ज्ञानवान् । प्राणं पञ्चवृत्तिमात्मनश्छायारूपम् । वेद जानाति । न ह निश्चितं नेत्यस्य निषेधार्थस्य हीयते इत्यनेन संबन्धः । अस्य प्राणविदः । प्रजा पुत्रपौत्रादिसंततिरूपा । न हीयते न विनश्यति संततेरुच्छेदो न भवतीत्यर्थः । स्वयं च प्राणविज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणसमुत्पन्नब्रह्मज्ञानोऽमृतो मरणकारणाविद्याशून्यो भवति स्पष्टं तत्तत्र प्राणविज्ञानेनोक्तोऽमृतो भवतीत्यस्मिन्नर्थे । एष वक्ष्यमाणः । श्लोको मन्त्रो भवतीति शेषः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिं प्राणस्याऽऽत्मनो जनिमायतिमायामं धर्माधर्मनिमित्तमागमनमित्यर्थः । अथवा छान्दसो दीर्घलोपः, आयातिमागमनम् । अथवाऽऽगमनस्योत्तरकालमावित्वादायत्या गमनमेव लक्ष्यते । स्थानं पायूपस्थचक्षुःश्रोत्रनाभिनाडीसमूहसुषुम्नाख्यमपानप्राणसमानव्यानोदानानां स्थानम् । विभुत्वं चैव सूर्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिव्यासं (व्यासत्वं) चकार उ (रादु)दानोत्क्रमणं च । एवकारो भिन्नक्रमः पञ्चधेत्यनेन संबध्यते, पञ्चधा बहिरध्यात्मं च सूर्यप्राणादिभेदैः पञ्चप्रकार एव न त्वधिको न्यूनश्च, अध्यात्मं चैवाऽऽत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तते इत्यध्यात्मं चकारादधिदैवमधिभूतं च । एवकारो भिन्नक्रमः प्राणस्येत्यनेन संबध्यते । प्राणस्य यद्यपि सूर्यादयश्चक्षुरादयश्च मुखेन प्राणेन भेदरहितास्तत्रा(थाऽ)पि मुख्यस्य प्राणस्यैवैतद्विभूतिजातं न त्वन्यस्य सूर्यादेर्विज्ञाय विशेषणोक्तेन प्रकारेण ज्ञात्वाऽऽमृतं मोक्षमश्नुते व्याप्नोति स्वेन प्रकाशेनाऽऽनन्दात्मरूपेण युक्तो भवतीत्यर्थः । विज्ञायामृतमश्नुते व्याख्यातम् । पादाभ्यासः प्राणविद्यापरिसमाप्त्यर्थः । इतिः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दयतीन्द्रविरचिता-

यामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः प्रश्नः ।

प्राणस्यानात्मत्वे निर्धारिते तद्व्यतिरिक्तात्मस्वरूपनिर्धारणार्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—अथ कौश(स)ख्याश्चलायनप्रश्नानन्तरं हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ

भगवन्, व्याख्यातम् । एतस्मिन्प्रत्यक्षे । पुरुषे शिरःपाण्यादिमति । कानि करणानि समूतानि स्वपन्ति स्वापं कुर्वन्ति । कानि व्याख्यातम् । अस्मिन्पुरुषे जाग्रति जागरणं कुर्वन्ति, कतरः करणभूतयोर्मध्ये क एष ज्ञानवानहं पश्यामीति-प्रत्ययेन प्रत्यक्षो देवो द्योतनात्मकः । स्वप्नान्वासनाविलासाद्रथयोगादीन्पश्य-त्यवलोकयति । कस्य भूतकरणाद्यन्यतमस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वैतत्सौषुप्तं सुखमनु-कूलप्रत्ययवेदनीयम् । भवति स्पष्टम् । कस्मिन्कुत्र । नु वितर्कं सर्वाधारस्यापि प्राणस्य जायमानाद्धि (मानत्वाद्धि) तर्कः । सर्वे सप्राणभूतरूपा देवा निखिलाः । संप्रतिष्ठिताः सम्यक्प्रतिष्ठां प्राप्ताः । भवन्ति स्पष्टमित्यनेन प्रकारेण ; अयमर्थः— वागादीनां साकाशादीनां प्राणपरतन्त्रत्वात्प्राणस्य चाऽऽमरणमनुपरमात्स्वप्नजागरण-योश्चोपलम्भात्स्वप्नेऽपि जागरणवद्व्यवहारदर्शनात्करणेष्वनुपरतेषु स्वप्नस्यासंभवाच्च स्वप्ने चक्षुरादीनामुपरमस्य जागरणेऽनुपरमस्य च दर्शनेऽपि कानि स्वपन्ति कानि जाग्रतीति प्रश्न उपपन्नः । आत्मनोऽसङ्कोदासीनत्वात्प्राणस्य भूतस्याप्यचेतनत्वाच्च चक्षुरादीनां चोपरतत्वात्स्वप्नानुभवस्य चाध्यक्षत्वात्कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यती-त्यभि(पि) प्रश्न उपपन्नः । सुषुप्तेऽपि सर्वकरणोपरमादात्मनश्च सुखस्वरूपत्वात्पूर्व-वत्कस्यैतत्सुखं भवतीत्युपपन्नः प्रश्नः । प्राणविलक्षणस्याद्याप्यनधिगतत्वात्कस्मिन्नित्या-द्यपि पृष्टमुपपन्नमेव । वागादीनां सप्राणभूतानामनात्मत्वकथनानन्तरमुक्ता एवैते प्रश्नाः, तथा च तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावा इति मन्त्रेणोक्ताक्षरस्य प्राणविलक्ष-णस्य भावानां च सप्राणानां व्याख्यानमप्युत्तरेणापि ग्रन्थेन क्रियत इति ॥ १ ॥

तस्मै गार्ग्याय । स होवाच व्याख्यातम् । मनःप्राणव्यतिरिक्तानि सर्वाणि करणानि स्वपन्तीत्यभिप्रायेण दृष्टान्तपुरःसरमुत्तरमाह—यथा दृष्टान्ते । गार्ग्य हे गार्ग्य । मरीचयः किरणाः । अर्कस्याऽऽदित्यस्यास्तं गच्छतः सायंकाले नयनप-थागोचरं दिशं व्रजतः । सर्वा निखिला एतस्मिन्प्रत्यक्षे तेजोमण्डले ज्योतिर्बिम्ब एकी भवन्ति, एकतां गच्छन्ति तेजोमण्डलादर्शने न दृश्यन्त इत्यर्थः । ताः पुनरादित्यमण्डल एकतां गता एव मरीचयः । पुरुदयतः सवितुर्भूयो नयनपथमा-गच्छतो द्वितीये दिवसे । प्रचरन्ति प्रकर्षेण विभागरूपेण गच्छन्ति सर्वासु दिक्षु, एवमनेन प्रकारेण ह प्रसिद्धं वै स्मर्यमाणं तद्वागादिकं मरीचिस्थानीयं सर्वं निखिलं पर उत्कृष्टे वागादिवृत्त्युत्पत्तिनिरोधनिमित्ते । देवे सर्वव्यवहारकारणे । मनस्यन्तः-करणेऽर्कस्थानीये स्वप्नावसर एकी भवति स्पष्टम् । तेनैकीभवेन हेतुना तर्हि तदा स्वप्नावसर एष प्रत्यक्षः पुरुषः स्थूलो देहो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृजते नेयायते ।

श्रोत्रचक्षुर्ग्राणरसनत्वग्वाग्बस्तोपस्थपायुपादानां कर्मनिषेधकानि दश वाक्यानि स्पष्टानि । नेयायत इत्यत्र न गच्छतीति व्याख्येयम् । स्वपिति शयनं करोति, इत्यनेन प्रकारेणाऽऽचक्षते कथयन्ति विद्वांसः ॥ २ ॥

कानि स्वपन्तीत्यस्य बाह्यज्ञानकर्मेन्द्रियाणित्युत्तरं जातं कान्यस्मिञ्जाप्रतीत्यस्योत्तरमाह—प्राणाग्रय एव प्राणाः प्राणवृत्तिभेदाः पञ्च त एवाग्रयः । यद्यपि जागरणं श्रोत्रादीनां जागरणे जागरणस्वप्नयोश्च मनसस्तथाऽपि सुषुप्ते नैकस्यापि, प्राणस्य पुनरवस्थात्रयेऽपि जागरणमेव तदभिप्रायस्त्वयमेवकारः। एतस्मिन्प्रत्यक्षे पुरे नवद्वारे शरीरे जाग्रति जागरणं कुर्वन्ति । प्राणानामग्निस्त्वमुपपादयति प्रसङ्गेनोपासनार्थम् । गार्हपत्यो गार्हपत्याग्निधेयोऽग्निर्निरन्तरं रक्षणीयोऽग्निहोत्रिभिर्ह प्रसिद्धो वै स्मर्यमाण एष साक्षिप्रत्यक्षोऽपानो मलमूत्रापनयनकारी प्राणवृत्तिभेदः । व्यानो दक्षिणसुषिरस्थः प्राणवृत्तिभेदोऽन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । इदानीमपानस्य गार्हपत्यत्वे प्राणस्य चाऽऽहवनीयत्व उक्ते वक्ष्यमाणे च साधारणं हेतुमाह—यद्यस्माद्गार्हपत्यादुक्तादग्नेः प्रणीयते प्रकर्षेण नीयते स्थानान्तरे पृथक्क्रियत इत्यर्थः । प्रणयनादाहवनीयः प्राण आधारस्थादपानाद्गार्हपत्यस्थानीयात्प्रकर्षेणाऽऽस्यकुण्डमदनीयाहुतिप्रक्षेपार्थमाहवनीयो नीयत इति प्रणयनेन हेतुनाऽऽहवनीयोऽग्निः प्राण इति ॥ ३ ॥

अपानव्यानप्राणेषु गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाख्याग्नित्रय इ(दृ)ष्टिमुक्त्वेदानीं समानश्वासोच्छ्वासमनउदानानामपूर्वाहुतियजमानेष्टफलत्वदृष्टिमाह—यद्यस्मादुच्छ्वासनिश्वासौ प्राणस्य शरीराद्गर्हिर्गमनं पुनः शरीर आगमनं चैतावुक्तावुच्छ्वासनिश्वासौ द्वित्वसंख्यासामान्यादाहुती काले काले पयःप्रभृतिद्रव्यप्रक्षेपेणाऽऽहवनीये संपन्ने द्वे आहुती ते समं नयति वातापित्तश्लेष्मणां त्वगादीनां च धातूनामशितपतियोश्च समं समत्वं क्षोभराहित्यं यथा भवति तथा नयति प्रापयति शरीराद्गर्हिर्देशं शरीरं वाऽऽहुतिजन्यापूर्ववदिति यस्मात्तस्मादपूर्वं स समानः समानाख्यः प्राणवृत्तिभेदः । मनो इ दाव प्रसिद्धमन्तःकरणमेव सर्वव्यापारनिमित्तत्वसामान्येन यजमानो यागस्य कर्ता । इष्टफलमेव यागफलमेवोर्ध्वत्वसामान्यादुदानः सुषुम्नाचारी प्राणवृत्तिभेदः । स उक्त उदान एनं संघाताभिमानिनमात्मानं यजमानं मनउपाधिकमहरहर्नित्यं नित्यं सुषुप्तिकाले ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणमानन्दैकरसस्वभावं ब्रह्म गमयति प्रापयति । गार्हपत्योऽपान इत्याद्युक्तेन प्रकारेणोपासनं कुर्वतो ब्रह्मज्ञानोत्पादद्वारा मुक्तिरेव फलं भवतीत्येतद्ब्रह्मिरेवावगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीत्यस्योत्तरमाह—अत्रास्यां वागाद्युपरमरूपायां स्वप्नाव-

स्थायामेष वागाद्युत्पत्तिविनाशनिमित्तभूतः साक्षिप्रत्यक्षो देवः सर्वसंसारव्यवहारकार-
णमनआख्यः । स्वप्ने स्वप्नस्थान्ने महिमानं स्वात्मनो गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण महत्त्वम-
नुभवति स्वयमेव कर्तृत्वं प्राप्य स्वप्नबलादवगच्छति । महिमानमनुभवतीत्युक्तं तदे-
तदुपपादयति—यत्प्रसिद्धं करिनरतुरगादि दृष्टं दृष्टं नयनपथमागतं पदाम्यासो
वासनाप्राबल्यमाह । अनु पश्चात्पूर्वं जागरणे दृष्टेत्यर्थः । पश्यत्यवलोकयति । श्रुतं
जागरणावस्थायां श्रवणपथमागतं [श्रु]तमेव × श्रुतमेव न त्वन्यमर्थं विषयजातमनु-
शृणोति स्पष्टम् । देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्गृहादिभिर्दिगन्तरैरुत्तराद्याशादिभिः,
चकारादन्यैरपि कालादिभिर्निमित्तभूतैः प्रत्यनुभूतं प्रति प्रकर्षेण न केवलमित्यर्थः ।
अ[नुभूतम्] धिगतं पुनः पुनर्भूयो भूयः स्वप्ने दिवसे दिवसे प्रत्यनुभवति अने-
कवारमनुभवति । यद्येवं तर्हि स्वप्नस्मृतिः स्यादित्यत आह—दृष्टं चादृष्टं च दृष्टं
नयनपथमागतमदृष्टं नयनसंप्रयोगमन्तरेण स्वप्नादिवद्दृष्टमत्यन्तादृष्टे वासनानुपपत्तेः ।
चकारौ प्रत्यनुभवतीति क्रियापदस्य संबन्धार्थं श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च
श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियसंबद्धं तद्विपरीतमश्रुतं प्रमाणव्यवधानेनान्तःकरणसंबद्धमनुभूतं तद्वि-
परीतमननुभूतम् । चकारौ पर्यायद्वयेऽपि पूर्ववद्वाख्येयौ । सच्चासच्च दृष्टं श्रुतमनु-
भूतं सत्तद्विपरीतमसत् । चकारौ पूर्ववत्क्रियापदानुषङ्गार्थौ । अथवाऽस्मिन्नन्मनि दृष्टं
श्रुतमनुभूतं जन्मान्तरविषये सतीष्वपि वासनानु स्मृतेरभावाद्दृष्टं श्रुतमनुभूतमप्यदृष्ट-
मश्रुतमननुभूतम् । किं बहुना सर्वं निखिलं पश्यति स्पष्टं, स्वयं च सर्वो निखिल-
देवतिर्यगादिरूपः सन्पश्यति स्पष्टम् ॥ ९ ॥

इदानीं कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरमात्मन एव भवतीत्यभिप्रायेणाऽऽह—स
मनआख्यो देवो यदा यस्मिन्काले तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येन ब्रह्मणा वाऽभिभूत-
तिरस्कृतवासनो भवति स्पष्टम् । अत्रास्यां सर्ववासनोपरमरूपायां सुषुप्तावस्थायामेष
देवः स्वप्नान्न पश्यति स्पष्टम् । अथ तदा यत्प्रसिद्धं ब्राह्मं स्वरूपं मनउपाधिक-
मात्मनस्तदेतस्मिञ्शरीर एतत्, स्पष्टम् । सुखं सुखस्वरूपं पूर्वमपि तद्रूपः सन्वि
(पं सद्धि) शेषज्ञानाभावाद्भवति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह दृष्टान्तेन—स आत्मानि सर्व-
संप्रतिष्ठात्वे प्रसिद्धो दृष्टान्तः । यथा दृष्टान्ते, सोम्य प्रियदर्शन गार्ग्य वयांसि
पक्षिणो वासोवृक्षं सायंवासार्थं वृक्षं वासवृक्षमित्यर्थः । नित्यं नित्यं सर्वतो गत्वा
पुनः सायंकाले संप्रतिष्ठन्ते सम्यक्तत्प्राप्तिफलत्वेन गच्छन्ति । एवमनेन प्रकारेण
ह वै प्रसिद्धं स्मर्यमाणं तदुक्तं वागादिकं सप्राणभूतं सर्वं निखिलं परेऽविद्यातत्का-

र्यतत्संस्कारेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मनि स्वयंप्रकाशमान आनन्दात्मनि संप्रतिष्ठते सम्यगवतिष्ठते ॥ ७ ॥

सर्वशब्दार्थमाह—पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च । आपोमात्राऽऽमात्रा । रसो रसनम् । तेजो ज्ञानशक्तिसामान्यमन्तःकरणचतुष्टयानुगतम् । विद्योतयितव्यमन्तःकरणचतुष्टयसामान्यस्यैव सामान्यं विषयभूतम् । प्राणः क्रियाशक्तिः सूत्ररूप आध्यात्मिकबाह्यभेदाभिन्नः । विधारयितव्यं सूत्रात्मन्योतं च प्रोतं च प्राणव्यतिरिक्तं निखिलं विश्वम् । द्वाचत्वारिंशच्चकारास्तावद्भिः पदैः पर आत्मनि संप्रतिष्ठन्त इति वाक्यानुषङ्गार्थाः । वाक्यानुषङ्गाच्च यथावचनं करणीयाः । पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतस्थूलसूक्ष्मज्ञानकर्मेन्द्रियतद्विषयान्तःकरणचतुष्टयतद्विषयाभिधायकानि पदानि स्पष्टार्थानि ॥ ८ ॥

इदानीं सर्वाधारस्य परस्याऽऽत्मनो जीवादुपाधिकृतभेदमन्तरेण भेदं वारयति—एष हि एष एव सर्वाधारः पर एव न त्वन्यः कश्चन वस्तुतश्चक्षुर्वर्मानात्मन्यध्यस्यन्द्रष्टा चाक्षुषज्ञानस्य कर्ता । एवं त्वक्श्रोत्रघ्राणरसनाहंमतिबुद्धिक्रियाशक्तिधर्मानात्मन्यध्यस्यत्यन्तःकरणोपाधिकः सन्वस्तुतः पूर्ण एवोक्तेन्द्रियज्ञानानां क्रियायाश्च कर्ता भवतीत्याह—स्मृष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता स्पष्टम् । मन्तृत्वादिपदत्रय उपलक्षणादिन्यायेन व्याख्येयाः (?) । विज्ञानात्मान्तःकरणोपाधिकः पुरुषः परिपूर्णः परमात्मैव सन्ननाद्यविद्यावशादन्तःकरणविशिष्टः पुरिशयो मनुष्यत्वाद्यभिमानीत्यर्थः । सोऽपि भेदविवक्षायां परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठतः इति शेषः ॥ ९ ॥

ननु यद्येष विज्ञानात्मा पुरुषो द्रष्टृत्वादिगुणकस्तर्हि द्रष्टा श्रोतेत्यादिज्ञानात्पुरुषार्थः स्यादित्याशङ्क्य नेत्याह—स प्रसिद्धोऽधिकारी यो यः कश्चनाधीतवेदान्तवाक्यो ह प्रसिद्धं वै स्मर्यमाणं तत्सर्वाधारभूतं विज्ञानात्मस्वरूपं द्रष्टृत्वादिगुणकं

* “ इति शेषः ” इति पदद्वयस्थाने स्पष्टमिति पदमपेक्षितं किञ्चित्दत्रे “ परमेवाक्षरं प्रति-
स्मरते ” इति पदचतुष्टयं श्रुतम् ।

शरीरे वर्तमानमच्छायं छायाऽविद्या सप्राणा तथा वर्जितमच्छायमशरीरं शरीरमा-
त्रशून्यमलोहितं लोहित्यं तु रागस्तद्वाचिना लोहितशब्देन तत्कारणमन्तःकरणं
लक्ष्यते तेनान्तःकरणशून्यमलोहितमत एव सर्वोपाधिरहितत्वाच्छुभ्रं सर्वोपाधिरहितं
स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मस्वरूपमक्षरं विनाशरहितं व्याप्तिमद्वा वेदयते वेत्ति योऽच्छा-
यादिगुणकं वेत्ति स वेत्तीत्यभिप्रायः । इदानीमच्छायादिविज्ञानिनः पुरुषार्थमाह—
यस्तु यः पुनरच्छायादिविज्ञानी सोम्य हे प्रियदर्शन गार्ग्य स उक्तोऽच्छायादिरू-
पज्ञानी सर्वज्ञः सर्वमस्मीति जानातीति सर्वज्ञः सर्वो भवति वर्तमाने शरीरे सर्वस्य
वर्तमानोऽपि वस्तुतः सर्वरूपो भवति । तत्तस्मिन्नर्थे सर्वाधारात्माच्छायादिरूपविज्ञा-
नात्पुरुषार्थप्राप्तावेषु श्लोकः [मन्त्रः] ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा व्याख्यातम् । यद्यप्येष एव विज्ञानात्मा तथाऽपि विज्ञानस्यान्तःकर-
णस्य वैशिष्ट्यं पृथगङ्गीकृत्य तस्यापि तस्मिन्प्रतिष्ठोच्यत इत्यविरोधः । परमात्मैवा-
न्तःकरणविशिष्टः सह देवैश्च सर्वैर्निखिलैः करणैर्वागादिभिर्देवशब्दाभिधेयैरपि साकं
प्राणाः प्राणवृत्तिभेदाः पञ्च भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि
स्थावरजङ्गमानि च संप्रतिष्ठन्ति संप्रतिष्ठन्ते । यत्र यस्मिन्पर आत्मनि विज्ञानात्मा ।
भिन्नेऽच्छायादिरूपे तत्सर्वाधारभूतमक्षरम् । वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञो
व्याख्यातम् । सर्वमेव निखिलमेवाऽऽत्मत्वेनाऽऽविवेश समन्तात्प्रवेशं कृतवान्करो-
तीत्यर्थः । [इति मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दयतीन्द्रविरचिताया-
माथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः प्रश्नः ।

अक्षरविज्ञानात्परपुरुषार्थप्राप्तिरुक्ता । तत्प्रसङ्गेर्णोकारस्याप्यक्षररूपत्वादोमित्येतदक्ष-
रमिदं सर्वमित्यादिना ब्रह्मसमानत्वेनोक्तत्वाच्च तद्विज्ञानात्परः पुरुषार्थः स्यान्न वेत्ति
संदेहात्प्रश्नोत्थाने तद्विज्ञानादपि परः पुरुषार्थः प्रकारान्तरेण भवतीत्येतदर्थमयं प्रश्न
आरभ्यते—अथ गार्ग्यप्रश्नानन्तरं हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ व्याख्यातम् ।
स ओंकारब्रह्मणोऽक्षरशब्दाभिधेयत्वाभिज्ञो यो यः कश्चन त्रैवर्णिको ह वै प्रसिद्धः
स्मर्यमाणोऽधिकारिगुणैः, [तदद्भुतमिव] भगवन्हे भगवन्मनुष्येषु मनुजेषु मध्ये
प्रायणान्तं मरणपर्यन्तमोंकारं प्रणवमभिध्यायीताभिध्यायेत्सर्वतो ध्यानं कुर्यात्क-
तमभेषु तेषु परापरविद्याफलभूतेषु कं वावैव परमपरमुभयं चे(वे)त्यर्थः । स ओंका-
राभिध्याता तेर्णोकारध्यानेन लोकं विद्याफलं जयति प्राप्नोतीत्यनेन प्रकारेण ।
तस्मै शैब्याय स होवाच व्याख्यातम् ॥ १ ॥

एतद्वा एतदेव सत्यकाम हे सत्यकाम परं चापरं च [ब्रह्म] परं निरातिशयमपरमृग्वेदादिरूपं चकारौ यदस्ति यन्नास्ति च तदप्येतदेवेत्याहतुः । ब्रह्मशब्दवाच्यमेतच्छब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धः सर्ववेदेषु, ओंकारः प्रणवस्तस्मात्परमपरं च ब्रह्मोंकारस्ततो विद्वानोंकारव्याप्तिज्ञानवानेतेनैव सर्ववेदे प्रसिद्धेनोक्तेनोकारेणैव न त्वन्येनाऽऽयतनेनाऽऽश्रयेणैकतरं स्वाभिप्रेतं परमपरं वा ब्रह्म परापरयोर्ब्रह्मणोर्मध्येऽन्वेति । शास्त्रोपदिष्टेन मार्गेणोपास्य पश्चाद्गच्छति ॥ २ ॥

इदानीं मात्राभेदज्ञानाद्विशेषफलान्याह—सोऽभिध्याता यदि पक्षान्तर एकमात्रमेकमात्राकालमकारमात्रं वाऽभिध्यायीत व्याख्यातं स एकमात्राभिध्याता तेनैवैकमात्राध्यानेनैव न त्वन्येन संवेदित एकमात्राव्याप्तिं सम्यग्बोधितस्तूर्णमेव शीघ्रमेव न तु विलम्बेन जगत्यां स्थावरजङ्गमव्याप्तिमत्यां भूमौ तादात्म्येन तदधिष्ठातृत्वेन वाऽभिसंपद्यते सर्वतः संपन्नो भवति तं पृथिवीसंपन्नमृचः पादवद्धा मन्त्रा ऋग्वेदाख्या मनुष्यलोकं मनुजशरीरफलं सर्वगुणसंपन्नं सार्वभौमानन्दमित्यर्थः । उपनयन्ते सत्कृत्य समीपतः प्रापयन्ति । स ऋग्भिर्मनुष्यलोकं प्रापितस्तत्र तस्मिन्मनुष्यलोके तपसा रवधर्मवर्तनादिना ब्रह्मचर्येण सर्वात्मना मैथुनवर्जनेन श्रद्धया वेदोक्तार्थ आस्तिक्यबुद्ध्या संपन्नः संप्राप्तो महिमानं महत्त्वं स्वात्माभिन्नं मानुषमानन्दमित्यर्थः । अनुभवति साक्षात्करोति । एतदुक्तं भवति—ऋग्भिर्मनुष्यलोकं प्रापितोऽपि तपआदिवर्जितो न तं लोकमनुभवति राजमन्त्रिभिः स्निग्धो राजश्रियं प्रापितः पान्थ इव पुण्यहीनो न राजश्रियमनुभवतीति ॥ ३ ॥

अथैकमात्राद्व्यतिरिक्तेन यदि केनचिद्देवयोगेन द्विमात्रेण द्विमात्रकालेनाकारोकाराभ्यां वा मनसि संपद्यतेऽन्तःकरणे संपन्नो भवति, अभिध्यायोदित्यर्थः । स मनसि संपन्नोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं यजुर्भिरविवक्षितच्छन्दस्कैर्मन्त्रैर्यजुर्वेदशब्दवाच्यैरुन्नीयत ऊर्ध्वं प्राप्यते सोमलोकं सोमस्य प्रियदर्शनस्य लोकं प्रियदर्शनं मनुष्यानन्दादभ्यधिकानन्दं पित्रादिशरीरमित्यर्थः । स यजुर्भिः सोमलोकं प्रापितो ब्रह्मज्ञानहीनः सोमलोके व्याख्याते शरीरे विभूतिं परमैश्वर्यमनुभूय साक्षात्कृत्य दुर्मन्त्रीव महाराजप्रसादे पुनरावर्तते पूर्वमपि तस्मात्प्रच्युतस्तमारूढो भूयः खरशूकरादियोनिं ब्राह्मणादियोनिं वा स्वकर्मानुसारेणाऽऽगच्छति ॥ ४ ॥

यः पुनर्यस्तु प्रसिद्धः पूर्वभ्योऽन्योऽभिध्यातैतं बुद्धेर्द्रष्टारमानन्दात्मानं त्रिमात्रेणाकारोकारमकाररूपेण । त्रिमात्ररूपमाह—ॐ अवतीत्योमित्यनेन प्रकारेण त्रिमात्रः । एतेनैवोक्तेन त्रिमात्रेणैव परमपुरुषाभिधानेनाभिन्नेनाऽऽलम्बनेनाक्षरेण वर्णात्मकेनाविनाशिना व्याप्तिता वा परमविद्यातत्कार्यतत्संस्कारेभ्यो व्यतिरिक्तं पुरुषं

परिपूर्णमभिधायीत व्याख्यातम् । सोऽभिधायता तेजसि तेजोमण्डले सूर्ये शोभ-
नाया गतेः कर्तारि संपन्नः सम्यक्प्राप्तः । इदानीं सूर्यं प्राप्तस्य पापविनिर्मुक्तौ दृष्टा-
न्तमाह—यथा दृष्टान्ते, पादोदर उदरमेव पादा यस्य स पादोदरः सर्प इत्यर्थः ।
त्वचा जीर्णेन कञ्चुकेन विनिर्मुच्यते विशेषेण निःशेषेण मुक्तो भवति । एवम-
नेनैव प्रकारेण ह प्रसिद्धो वै स्मर्यमाणः स सूर्यं प्राप्तः पाप्मना पापविनाभूतेन
पुण्येन पापेन च विनिर्मुक्तो विशेषेण निःशेषेणासंबद्धः स पापरहितः सामभि-
र्गीतिप्रधानैर्मन्त्रैः सामवेदाभिधानैरुन्नीयते सूर्यादूर्ध्वं प्राप्यते ब्रह्मलोकं कार्यस्य
ब्रह्मणो निवासभूतं देशम् । स ब्रह्मलोकं प्राप्त एतस्माद्ब्रह्मलोकस्थानाद्धिरण्यगर्मा-
जीवघनाज्जीवानां कार्यकारणात्मनां घनोऽखिलो जीवघनः सर्वकार्यकारणादिकारण-
मित्यर्थः । तस्मात्परात्स्थावरजङ्गमेभ्य उत्कृष्टात्परमुत्कृष्टमुत्कृष्टाज्जीवघनात्पुरिशयं
सर्वशरीरे शयानं पुरुषं परिपूर्णमीक्षते साक्षात्करोति । एवमुक्तं भवति, ब्रह्मलोक
उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारो विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीति । तत्तस्मिन्नुक्तेऽर्थ एतौ वक्ष्यमाणौ
श्लोकौ मन्त्रौ भवतः स्पष्टम् ॥ ५ ॥

तिस्रस्त्रिसंख्याका मात्रा मीयन्तेऽध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च याभिस्ता अकारो-
कारमकाराख्या मृत्युमृत्यो ब्रह्मदृष्टिमन्तरेण दृष्टा मरणवत्यः प्रयुक्ता एता एव
ब्रह्मज्ञानमन्तरेण स्वातन्त्र्येण ध्यानाय प्रकर्षेणावगता अन्योन्यसक्ताः परस्परसं-
बद्धाः । अन्योन्यसक्तत्वमाह—अनविप्रयुक्ता विशेषेण प्रयुक्ता एकस्मिन्नर्थे ध्यान-
काले संबद्धा विप्रयुक्ताः (न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः ।
विप्रयुक्ता एवेत्यर्थः) क्रियासु कर्मरूपासु । क्रिया आह—बाह्याभ्यन्तरमध्य-
मासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिपुरुषविषयासु । अथवा यागादिक्रिया बाह्याः प्राणायामाद्या
आभ्यन्तरा मानसजपाद्या मध्यमास्तासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु । सम्यक्प्रयुक्ता-
स्वहं ब्रह्मास्म्येता अपि ब्रह्मणोऽभिज्ञा इति सम्यगवगत्य प्रकर्षेण कृतासु न कम्प-
ते न चलति ज्ञो ब्रह्मवित् ॥ ६ ॥

ऋग्भिः पादबद्धैर्मन्त्रैरेतं मनुष्यलोकं यजुर्भिरविवक्षितच्छन्दस्कैर्मन्त्रैरन्तरिक्ष-
मन्तरिक्षाधारं * सोमलोकं सामभिर्गीतिप्रधानैर्मन्त्रैर्यत्तत्कवयो धेदयन्ते यत्प्रसिद्धं
कवयः क्रान्तदर्शिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽवगच्छन्ति तत्स्थानं ब्रह्मलोकारुयमन्वेतीति त्रिष्व-
पि संबध्यते । किं बहुना तं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मानमोंकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति
विद्वान्, स्पष्टम् । तच्छब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धं वेदान्तेषु तत्तन्वमसीस्यादिनोक्तं

* एतद्द्रे 'सः' इति पदमधिकं कचिन्मूले तच्च भाष्यदीपिकयोर्न गृहीतम् ।

शान्तं रागादिदोषरहितमजरं जरा शरीरवैरूप्यकारणं तथा रहितममृतं मरणादि-
दोषरहितमभयं द्वितीयामावाद्भयवर्जितं परं चोत्कृष्टम् । चकारात्पूर्वोक्तमृग्यजुःसा-
मप्राप्यमपरमपि [इति वाक्यसमाप्तौ ।] ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दयतीन्द्रविरचि-
तायामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

ओंकारेणावाप्यं परं ब्रह्मेत्युक्तं न तत्स्वरूपं निर्धारितं तन्निर्धारणार्थमयं प्रश्न
आरभ्यते—अथ शैब्यप्रश्नानन्तरं हैनं सुकेशा च भारद्वाजः पप्रच्छ भगवन्,
व्याख्यातम् । हिरण्यनाभो नामतः कौसल्यः कोसलायां भवो राजपुत्रः क्षत्रियः
कस्यचिद्वाज्ञस्तनयो मां भारद्वाजमुपेत्य समीपमागत्य विधिवदेनं (तं)
* वक्ष्यमाणं प्रश्नं प्रष्टव्यार्थमपृच्छतापृच्छत्पृष्टवान् । षोडशकलं षोडशसंख्या-
काश्चन्द्रस्येव कला उपचयापचयहेतुभूता यस्य स षोडशकलस्तं भारद्वाज हे भार-
द्वाज पुरुषं परिपूर्णं वेत्थ जानीषे, तं हिरण्यनाभं मा पृच्छन्तमहं भारद्वाजः कुमारं
राजबालमब्रुवमुक्तवान् । नाहमिमं वेद, इमं षोडशकलं त्वत्पृष्टं पुरुषमहं भार-
द्वाजो न जानामि । स्वाज्ञानेऽन्यथाऽनुपपत्तिमाह—यदि पक्षान्तरे, अहमिमं
व्याख्यातम् । अवेदिषं ज्ञातवानस्मि कथं केन हेतुना । ते तुभ्यं राजकुमाराय
शिष्याय नावक्ष्यं न कथयिष्यामि तस्मान्न जानाम्येवेत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण ।
मैवं शङ्किष्ठा अयमनृतं वदतीत्येवमाह—समूलो वै + सह मूलेन शुभकर्मविद्या-
दिना वर्तमानः समूल एवैषोऽनृतवादी परिशुष्यति सर्वतः शोषं गच्छति, इह
परत्र वा सुखलेशेन शून्यः स्थावरजङ्गमैर्भूतैर्वाक्कायमनोभिस्तिरस्कृतस्त्रिविधदुःखाग्निना
दंदह्यमानसर्वदेहेन्द्रियोऽयं भ्रमतीत्यर्थः । कः, यः प्रसिद्धोऽनृतवागनृतमयथादृष्टार्थ-
वचनमाभिवदति सर्वतो ब्रूते । यस्मादेवं तस्मात्ततो नार्हामि न योग्यो भवाभ्य-
नृतमयथाभूतार्थं वक्तुं भाषितुम् । अयमर्थः—यो ह्यनृतवदनजं दोषं न जानाति
स तु वदतु नामानृतमहं तु तदभिज्ञः कथमनृतं वदामीति । एवं मद्वाक्यं श्रुत्वा स
राजपुत्रोऽयमपि या (मा) दृश इति मत्समीपागमनेन लज्जितस्तूष्णीं साध्वसाधु
वेति मां प्रतिवचनमदत्त्वेव रथमारुह्य स्वयानारूढः स्वं नगरं प्रवव्राज प्रकर्षेण

* क्वचिन्मूले “ एनम् ” इति पाठो वर्तते । + क्वचिन्मूले “ ह वै ” इति पाठः ।

शीघ्रं जगाम । अनयाऽऽख्यायिकयैतद्दर्शितं महर्द्धानां राज्ञां तपःश्रद्धादियुक्तानां मुनीनां च ब्रह्मविद्या दुर्लभा किमुतान्येषामिति । तं षोडशकलं पुरुषं हिरण्यनाभेन मां प्रति पृष्टं त्वा त्वां प्रति पिप्पलादं पृच्छामि क्व कुत्र प्रदेशेऽसौ षोडशकलः पुरुषः परिपूर्ण इत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तस्मै मारद्वाजाय पृच्छते । स होवाच व्याख्यातम् । इहैवास्मिन्नेव स्थाने न त्वन्यत्र । सामान्यत उक्तं विशेषत आह—अन्तःशरीरे शरीरस्य मध्ये हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः । सोम्य हे प्रियदर्शन स हिरण्यनाभेन भवन्तं परिपृष्टः पुरुषः षोडशकलः पुरुषो यस्मिन्हृदयपुण्डरीकस्ये पुरुष एता वक्ष्यमाणाः षोडश षोडशसंख्याकाः कलाः कं ब्रह्म लीयते तिरस्क्रियते याभिस्ताः कलाः प्रभवन्ति प्रकर्षेण भवन्ति, यत् उत्पद्य यस्मिन्वर्तन्ते लीयन्ते चेत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

संक्षेपेणोक्त्वा विस्तरेणाऽऽह—स हृदयपुण्डरीकस्थः षोडशकलः पुरुष ईक्षांचक्रे चिन्तनं कृतवान् । तच्चिन्तितमर्थमाह—कस्मिन्नु* विचारे केन नाम तत्त्वेन क्रियावताऽहमसङ्गोदासीनोऽद्वितीयः क्रियाकारकफलशून्यः स्वयंप्रकाशमान आनन्दात्मोत्क्रान्त उत्क्रान्तेनोर्ध्वं गतेन यथाश्रुतं वा कस्मिन्नुत्क्रामति सत्युत्क्रान्तो भविष्या × श्युर्ध्वं गतः स्याम् । कस्मिन्वा कस्मिन्स्तत्त्वान्तरे वाशब्दः क्रियान्तरनिर्देशार्थः । प्रतिष्ठितेऽवस्थिते । प्रतिष्ठास्यामि, अवस्थास्य इत्यनेन प्रकारेण विचिन्त्य प्राणस्य क्रिययाऽऽत्मनि क्रियामवलोक्य च ॥ ३ ॥

सोऽन्यक्रिययाऽऽत्मनि क्रियाकामी षोडशकलः पुरुषः प्राणमाधिदैविकं सर्वप्राणिभूतमसृजतोत्पादितवान् । तावता च संसारयात्राया निर्वाहमपश्यञ्श्रद्धाद्या अप्यन्याः पञ्चदश कलाः ससर्जेत्याह—प्राणादुक्ताद्विरण्यगर्भाद्भूतसूक्ष्मात्सर्वकारणाद्ब्रह्माणः प्रथमजाच्छ्रद्धामास्तिक्यबुद्धिमसृजतेत्यनुवर्तते । इदानीं शेषाण्यपि गणयति—खं वायुज्योतिरापः पृथिवी, स्थूलानि पञ्च महाभूतानि । इन्द्रियं मनः, भौतिकं ज्ञानकर्मारूपं चक्षुरादिकं वागादिकं च दशकमिन्द्रियं मनोऽन्तःकरणमन्नं प्रसिद्धं ब्रीह्यादिकमदनीयमन्नादुक्ताद्वीर्यं शरीरेन्द्रियसामर्थ्यं तपः शरीरशोषणादिरूपं मन्त्रा ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः कर्म ज्योतिष्टोमादिरूपं लोकाः कर्मफलभूताः सोमलोकाद्या लोकेषु चोकेषु चशब्दादन्येष्वपि नाम [च] देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि नामधेयम् ॥ ४ ॥

* भाष्यकृता तुशब्दरहिः पाठ एव स्वीकृतः । × ' भविष्यामि ' इत्येतदत्र इतिशब्दोऽधिकः क्वचिन्मूले ।

इदानीं पुरुषस्यास्य निमित्तमात्रत्वं न तूपादानस्वमितीमां शङ्कां वारयितुं दृष्टान्तेन षोडशकलानां पुरुष उपसंहारमाह—स दृष्टान्तः, यथा दृष्टान्त इमाः प्रत्यक्षा नद्यो गङ्गाद्याः सरितः स्यन्दमानाश्चलन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रे गमनं यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं सिन्धुराजं प्राप्य तादात्म्येन संबध्यास्तं गच्छन्ति अदर्शनं प्राप्नुवन्ति । अस्तगमनं स्वयमाह—भिद्येते विनश्येते ता (इत्यस्ता) सां नदीनां नामरूपे गङ्गेत्यादिकं नाम शुभ्रमधुरनीलत्वादिकं रूपं नाम च रूपं च नामरूपे । नामरूपभेदानन्तरं समुद्रः शब्दानुकरणमिति, अनुकरणार्थः । एवमनेन प्रकारेण प्रोच्यते प्रकर्षेण कथ्यते । एवमेवानेनैव प्रकारेणास्य षोडशकलस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः सर्वतः सर्वसाक्षिण इमाः प्राणाद्या नामान्ताः षोडश कला व्याख्यातम् । पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । समुद्रस्थले पुरुषेति तासामिति स्थले चाऽऽसामिति पाठतो विशेषः । ततः समुद्रनदीवाक्यवत्पुरुषकलावाक्यं व्याख्येयम् । नदीनां सर्वैः प्राणिभिः प्रत्यक्षीकर्तुमशक्यत्वात्तासामिति निर्देशः । कलानां च प्रतिप्राणिप्रत्यक्षत्वादासामिति । चकारः कैमुतन्यायार्थः । नदीनामसमुद्रजानामपि समुद्रे लयो दृष्टः किमुत पुरुषजानां कलानां पुरुषे लय इति । न चानेनैव निदर्शनेन पुरुषस्यानुपादानत्वं, लयमात्रत्वस्य निदर्शनत्वात् । विवक्षितांशपरित्यागेनान्यत्र निदर्शनाङ्गीकारे सर्वत्रातिप्रसङ्गात् । स कलोपादान एष बुद्धेर्द्रष्टाऽकलो वस्तुतः कलारहितोऽमृतोऽविद्यातत्कार्यतत्संस्कारमरणहेतुशून्यो भवति स्पष्टम् । तत्तस्मिन्षोडशकलाधारेऽकले पुरुष एष श्लोको [व्याख्यातम्] ॥ ९ ॥

अरा इव रथनाभौ व्याख्यातं, कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः स्पष्टम् । तं कलाधारं वेद्यं वेदनीयं साक्षात्करणीयं पुरुषं परिपूर्णं * वेदयथा हे शिष्या मद्रचनाद्वगच्छतान्ये यूयं महद्भयः स्वशिष्येभ्यो वेदयत ब्रह्मविद्यासंप्रदायं प्रवर्तयतेत्यर्थः । ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तनेऽस्माकं संसारो भविष्यतीति मीतिं मा कुरुत भवतामयं मया वरो दत्त इत्याह—मा वो मृत्युः परिव्यथा वो युष्मान्ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकान्मृत्युर्विपरीतज्ञानरूपो मा परिव्यथा मा परिव्यथयतु । अथवा वेदयथ(था) जानीथ । तज्ज्ञाने लभमाह—वो ब्रह्मज्ञानिनो मृत्युर्मा परिव्यथाः । इदानीं श्रुतिराह—इत्यनेन प्रकारेण ॥ ६ ॥

तान्मारद्वाजसत्यकामगार्ग्याश्वलायनवैदर्भिकात्यायनान्ह किलोवाचोक्तवानेतावदेवेत्यमेवाहं पिप्पलाद एतत्परं ब्रह्म व्याख्यातं वेद जानामि । एवशब्दव्या-

वर्त्ये स्वयमाह—नातः परमस्ति, अतोऽस्मादुक्ताद्ब्रह्मज्ञानात्परमधिकं मम वाऽ-
न्यस्य वा नास्ति [इति श्लोकसमाप्तौ] ॥ ७ ॥

एवं पिप्पलादेनोक्ते सति ते पिप्पलादशिष्या मारद्वाजादयस्तं स्वगुरुं पिप्पलाद-
मर्चयन्तो मनोवाक्कायैर्यथोचितं पूजयन्त इदमुक्तवन्त इत्याह—त्वं पिप्पलाद
(दो) हि निश्चितं नोऽस्माकं मारद्वाजादीनां पिता जनकः । पितृत्व उपपत्ति-
माह—यः प्रसिद्धो गुरुरस्माकं मारद्वाजादीनामविद्याया आवरणविक्षेपशक्तेः
सर्वानर्थमूलायाः परं पारमगाधजलायाः सिन्धोरिव परतीरमविद्यालेशशून्यमानन्दात्मा-
नमित्यर्थः । तारयसि दर्शयसि । इत्यनेन प्रकारेण । नमो नमस्कारः परम-
र्षिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽतीन्द्रियब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो ब्रह्मादिभ्यः । नमः परम-
र्षिभ्यो व्याख्यातम् । वाक्याभ्यास उपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरानन्दभग-
वतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥